Петро Конашевич

Сагайдачний

Знамениті українці

FOLIO

SHOUT
SHARE
IT

Annotation

Петро Конашевич, більш відомий за прізвиськом, яке дали йому запорожці, – Сагайдачний, – одна зі знакових постатей староукраїнської історії. Упродовж життя йому доводилося боротися на Чорному морі і біля стін Москви, разом із поляками перепиняти туркам шлях у Європу і підновлювати православну ієрархію на українсько-білоруських землях. Як справжній козак він на перше місце ставив особисту свободу, православну віру і запорозьке братство, що міцніло в протистоянні татарсько-турецькій агресії і польсько-католицькому тиску.

- Леонід Тома
  - Від видавництва
  - У вирі творення
  - І вшир, і вглиб
  - Ой, Січ-мати…
  - Турецькі походи
  - Під стінами Москви
  - Раставицька угода та православне відродження
  - Хотинська Іліада
  - Смерть і слава

Леонід Тома
Петро Конашевич Сагайдачний

Від видавництва

Українська пісня, як своєрідний історичний літопис, назавжди зафіксувала ім'я Петра Конашевича Сагайдачного як гетьмана «необачного», що «проміняв жінку на тютюн та люльку». Пісня вихваляє лицарські чесноти гетьмана, робить із нього типового запорозького воєводу, що зневажив спокуси домашнього затишку заради прихильності до воєнних походів та табірного життя: «Мені з жінкою не возиться, а тютюн та люлька козаку в дорозі знадобиться». Проте справжній Сагайдачний був зовсім не таким, як змальовано його в піснях. Цей «необачний» лицар поєднував у собі звитяжність із розважливістю, хист полководця – з обдарованістю політика. Він вправно керував Запорозьким Військом, але аж ніяк не був в особистому житті прихильником запорозького способу життя, людиною, що цілковито зосереджена на війні. Війна для Сагайдачного була насамперед продовженням політики. А чим же тоді була для нього політика?

Аби відповісти на це запитання, слід розглянути життя Сагайдачного в контексті епохи. Народжений приблизно у 1570 році, він був сучасником таких подій, як іспано-нідерландські війни, релігійні війни у Франції, Московська смута. Йому був рік, коли в битві при Лепанто об'єднані сили християнських держав завдали тяжкого удару Османській імперії, 17 років – коли загинула «Непереможна армада», 20 – коли розпочалася російсько-шведська війна, 26 – коли була укладена Берестейська унія, яка мала б поєднати православних та католиків Речі Посполитої, а насправді тільки поглибила між ними розкол. У рік його народження Іван Грозний знищив Новгород, у рік його повноліття було страчено Марію Стюарт, у рік смерті – до керма великої політики став кардинал Рішельє. Ось які події позначали тло епохи, а з-поміж історичних її портретів бачимо і портрет Сагайдачного.

За його життя змінилися династії в Англії та Франції, у Росії династії змінювалися двічі, в Європі йшла Тридцятирічна війна, в Османській імперії сталося кілька переворотів, у Китаї прийшла до влади династія Цін, Японія на триста років замкнула свої терени для іноземців, у Південній Америці придушили останню індіанську державу, а в Північній Америці переселенці заснували Плімутську колонію, з якої згодом виростуть Сполучені Штати. Відлуння всіх подій долітало й до українських земель, бо тоді, на зламі XVI—XVII століть, весь світ вирував шаленими змінами, кінчалося те, що нині зветься Середньовіччям, починався Новий час.

Річ Посполита хоч і була тоді периферією Європи, проте її «фронтирне» становище робило її важливою периферією. Османська імперія прагнула цілковитого контролю над Чорним морем, Московське царство оспорювало ці претензії, водночас змагаючись із Литвою та Швецією за вихід до Балтики, і саме в Україні, на межі з Диким Полем, у постійному протистоянні нападам татар з одного боку та експансії польської Корони з іншого, вигартувалась така сила, як Запорозька Січ.

І не хто інший, як Сагайдачний перетворив цю силу, буйну та невпорядковану, на чинник великої політики. Ось у чому полягає його найбільша заслуга перед Україною, його найбільше досягнення як політика й державотворця.

Діяльність Сагайдачного – це перша реальна спроба відродити державність України після княжих часів. Якби не його передчасна смерть, можливо, ще перед Хмельницьким Україна могла б увійти в коло європейських державних народів. У політичній боротьбі він уміло грав як на популістських гаслах із запорожцями й низовим козацтвом, так і на струнах шанолюбства, коли мав справу з реєстровим козацтвом, шляхтою та старшиною. Він безжально розправлявся з політичними супротивниками, такими, наприклад, як Неродич-Бородавка; жорстоко карав за порушення військової дисципліни, вчинив криваву різанину в декількох російських містах, аби зламати моральний дух московського війська, але без жодних коливань проголошував себе захисником Церкви, вів переговори з московським царем, із яким щойно воював, пропонуючи йому вірність тих самих козаків, які ще два роки тому обступали Москву.

Такі політичні курбети були властиві більшості тодішніх діячів. Сагайдачний був у своїх найгірших проявах не гірший за ту більшість, утім у найкращих – постає як людина великої шляхетності та щирого благочестя.

Переходячи від цієї передмови до власне життєпису Сагайдачного, слід завважити, що перед будь-яким біографом Петра Конашевича постає передусім проблема джерел – їх обмаль, надто коли йдеться про ранні роки гетьмана. Тому цю книгу побудовано як своєрідний портрет на тлі епохи, дуже бурхливої і через те дуже цікавої. А портрет можна створити, або змалювавши саму людину, або змалювавши все довкола неї, утворивши своєрідний силует. Брак відомостей про самого Сагайдачного можна компенсувати висвітленням середовища, у якому він існував, утворюючи таким чином етюди «Сагайдачний і Острозька академія», «Сагайдачний і Січ», «Сагайдачний і Київське братство», аби поєднати все врешті-решт у великому полотні

«Сагайдачний і Україна».

У вирі творення

Плем'я те із насіння іде Іафета,
Що батьківського з Симом ховає секрета.
За Олега Роського монархи гуляли
І по морю човнами Царград штурмували,
Їхні предки із роським монархом хрестились —
З Володимиром, – стійко у вірі лишились
І ту віру несхитно тримають, статечно,
Бо за неї вмирати готові конечно.
У тім війську стрічали і князя, і пана,
Не одного з них мали провідцю-гетьмана.
І Петро Конашевич гетьманив на славу,
Його лицарство знають усюди по праву.

З «Віршів на жалісний погреб гетьмана Сагайдачного»

Появу на історичній арені великої людини можна назвати грою долі, а можна – об'єктивними законами історії, згідно з якими народ, що визначає своє історичне обличчя, висуває вождя, виразника своїх інтересів. Саме так з'явився в бурхливому вирі творення Петро Конашевич Сагайдачний, якому судилося змінити хід історії, дати шанс рідному народові вийти на авансцену європейських змагань. Про цей вир творення нового етносу чудово висловився в історичній праці «Погляд на складання Малоросії» М. В. Гоголь, предки якого (полковник Остап Гоголь) долучилися до цих подій: «І ось південна Росія, під могутнім покровительством литовських князів, зовсім відділилась від північної. Будь-який зв'язок розірвався; постали дві держави, які називались одним іменем – Руссю, одна під татарським ярмом,

друга під одним скіпетром з литовцями. Але вже зносин між ними не було. Інші закони, інші звичаї, інші подвиги, інша мета, інші зв'язки склали на певний час два зовсім відмінні характери».

Аби зрозуміти непростий характер українсько-польських та литовсько-українських відносин, треба ретроспективно оглянути історію руську (українську) та історію Польщі й Литви.

За рік до народження Сагайдачного, у 1569 році, була укладена Люблінська унія. Віднині династичний союз між Польським королівством та Литвою переходив у повне об'єднання двох держав під назвою Річ Посполита (тобто Республіка). Від самого заснування цієї держави в ній існували внутрішні суперечності, які згодом вилились у козацькі війни й спричинилися до її занепаду та розподілу.

Литовська династія Ягеллонів, яка заволоділа короною Польщі через династійний шлюб князя Ягайла та королеви Ядвіги, схилялася до польського способу життя та католицької конфесії. Городельський привілей 1413 року надавав рівні з поляками права тільки шляхті й магнатам католицького віросповідання. В осередку православної шляхти через це посилювалися промосковські симпатії. До того ж польський сейм (шляхетський парламент) мав на короля більше впливу, ніж литовський.

Це посилювало промосковський рух у Великому князівстві Литовському. Декілька магнатів разом відійшли під руку царя московського. Півзаходи нічого не дали – і зрештою Сигізмунд II Август змушений був піти на скасування Городельських привілеїв, зрівнявши в правах усю шляхту християнської віри. Водночас він прийняв у новій редакції Литовський статут – «Права писаные даны панству Великому князьству Литовскому, Русскому, Жомойтскому и иных через наяснейшего пана Жикгимонта, з Божее милости короля Польского, великого князя Литовского, Русского, Прусского, Жомойтского, Мазовецкого и иных».

Усі ці акти були підготовкою до Люблінської унії. Низова шляхта широко вітала цю Унію, яка забезпечувала їй рівність у правах зі шляхтою польською, а магнати литовські, навпаки, вбачали в ній загрозу своїй автономії та своїм широким привілеям (наприклад, судовим).

Люблінський сейм, на якому з'ясовувалися правові засади Унії, йшов не гладко. Литовська опозиція та впертість польського сейму не раз ставили під загрозу саму можливість здійснення Унії, тому король доклав багато зусиль, аби перетягнути на свій бік українських магнатів. За допомогою Волинського привілею йому це вдалося, а вже з поради українських магнатів він приєднав до Корони й Київські землі. Таким чином він добився

необхідної більшості голосів, якою і проголосили Унію.

Отже, українська шляхта покладала на Річ Посполиту великі сподівання, і з першого погляду могло здатися, що ці сподівання мають справдитися. Волинський привілей надавав українським землям у складі Речі Посполитої широку автономію, хоч і не визнавав Україну рівним суб'єктом цієї феодальної федерації, якими були Польща та Литва. Згідно з Люблінським актом, зберігалися кордони всіх повітів України, головним органом влади був місцевий сеймик, який посилав делегатів на загальні сейми. Сеймик мав владу вирішувати всі локальні питання, аж до внесення змін до Статуту. Українська шляхта, зрівняна у правах зі шляхтою коронною, зберігала при тому місцеві права та вольності, наприклад, виняткове право на зайняття посад у місцевих органах влади. До того ж Люблінський сейм підтвердив рівноправність православних і католиків.

Так Україна вперше виступила на політичній арені як самостійна територіально-правова одиниця. Відтепер Велике князівство Литовське та Корона перебували в нерівноважному стані: прихильність українських магнатів та шляхти могла посилити в політичній боротьбі ту чи іншу сторону.

Але при укладенні Люблінської унії українські магнати не врахували деяких моментів.

По-перше, згідно з польськими законами, католицьке духовенство прирівнювалося до шляхти за своїми правами, а у Литовському статуті православне духовенство, за винятком єпископату, належало до тяглої страти. По-друге, польської шляхти було значно більше, ніж української. По-третє, була ще одна соціальна страта, правовий статус якої залишався невизначеним: козацтво. Польсько-литовський уряд навіть не знав, куди віднести цю верству. Козаків України з їх незалежним устроєм і виборним началом не можна було зарахувати ні до шляхетства, ні до міщанства, ні тим більше до хлопів.

Ось такий стан речей панував на українських землях у той час, коли Сагайдачний тільки народився, а князь Костянтин Острозький помер.

Такі міста, як Самбір, де народився Петро Сагайдачний, та Острог, де він навчався, відігравали важливу роль в інтеграції українських земель. Їхній розвиток регулювався системою норм, відомих як магдебурзьке право, що перейшло в Україну з часів Литовської держави і видавалося статутними грамотами великих князів литовських. Існував орган місцевого самоуправління – магістрат. Управління містом здійснював магістрат, що складався з війта, бургомістрів, двох колегій, кількох радників та засідателів-лавників. До компетенції магістрату входили справи

міської адміністрації, господарства, фінансів, суду.

Замок-фортеця Дубно, де проводив більшу частину свого часу Костянтин Острозький, був потужним культурно-релігійним осередком. У цей період тут перебувають три відомі діячі української культури – Іов Почаївський, Віталій Дубенський та Касіян Сакович – саме той Касіян Сакович, який згодом стане впливовим діячем культурно-релігійного ренесансу в Києві та напише знамениті вірші «На жалісний погреб Петра Конашевича Сагайдачного». Тоді ж відвідують місто і знамениті полемісти Іван Вишенський та Мелетій Смотрицький. Іов Почаївський став організатором славетного монастиря на Почаївській горі.

Саме в цей час у Дубні був написаний один із популярних творів того періоду «Діоптра», укладачем та автором якого був отець Віталій. Він належав до освічених людей свого часу, знав кілька мов. У книзі «Діоптра, тобто дзеркало, або відображення правдиве людського життя у світі» цей священик вмістив загальнофілософські та етичні роздуми і вислови, власні та перекладені з грецької та латинської мов. Видання було здійснено староукраїнською книжною мовою з відчутною старослов'янською основою. У прозовий текст отець Віталій вводив власні віршовані рядки і увійшов в історію літератури як перший в Україні майстер афористичної поезії.

Блажен, хто на марнотне ніяк на вповає
Та добреє він діло закінчити жадає.
Такого злопригоди не можуть ухопити,
Хоч смерть і роз'ятриться, і схоче убити.

Це рядки «забутого українського віршописця», як назвав отця Віталія Іван Франко.

До сучасників отця Віталія належав і Касіян Сакович. Освіту він здобув у Замойській академії. Був домашнім учителем Адама Кисіля (відомого політичного та державного діяча), дияконом церкви у Перемишлі, звідки прибув до Києва, де прийняв чернецтво і працював ректором школи Київського братства. Потім він потрапляє до Дубна, де стає архімандритом, мандрує по різних монастирях – у Дермані, Холмі, Любліні, Вільні. У Кракові пише полемічний твір «Перспектива», де знайшли своє місце враження і події його дубенського періоду. Твір цей викликав новий сплеск релігійної полеміки в Речі Посполитій.

Одним із найбільших досягнень у духовному розвитку суспільства того часу було усвідомлення власного історичного коріння. Історіографічні пошуки українських мислителів можна в головних рисах звести до встановлення історико-генетичного

зв'язку з минулим через ідею безперервності історії від Київської держави до України-Русі, що доводило легітимність претензій тогочасного Києва на спадщину Києва княжого. «Паростю Володимира Великого, який Руську землю охрестив», назвав Костянтина-Василя Острозького в 1598 році Іпатій Потій. Князь Костянтин, займаючи державні пости віленського каштеляна і тракайського воєводи, належав до найвищих придворних чиновників.

Костянтина Острозького часто плутають із його сином Василем, який у галузі культури та освіти був також видатним діячем, так само як і його батько на полі бою. Ця плутанина сталася через те, що Василь часто називав себе Костянтином – батьковим іменем, підкреслюючи в такий спосіб, що він є спадкоємцем його ідей.

У 1559 році Василь-Костянтин отримує звання київського воєводи і стає «некоронованим королем Русі». Саме він був одним із провідних архітекторів Люблінської та Берестейської уній. Заснована ним Острозька академія, «тримовний ліцей» і «храм муз», стає найбільшим культурним осередком краю. Зі стін Острозької академії пішли в життя такі найпомітніші діячі першого українського національного відродження, як Захарій Копистенський та Мелетій Смотрицький, лідер церкви Іов Борецький та Іов Княгиницький. Саме вони стали соратниками Петра Сагайдачного у справі відродження православ'я та розбудови Української держави і повернення Києву його політичного та культурного значення.

Родове гніздо Острог, де в Богоявленській замковій церкві був похований князь Костянтин, викликало захоплення сучасників.

Побудований за проектом італійського архітектора, замок цей височів над мальовничою звивистою річкою Горинню і панував над усіма будівлями і церквами в Острозі. Замкові вежі чергувалися з високими тополями, чорні покрівлі й зубчасті стіни з вузькими прорізами, вузькі, неправильно розташовані вікна, важкі масивні брами під вежами, чорні пащі гармат, що стриміли у стінних прорізах, викликали острах і повагу. Але всередині в яскравих освітлених залах або серед зелені замкового парку бенкетували і королі польські, і найзначніші магнати Речі Посполитої. Тут протягом місяців гостювали іноземці з різних країн світу: вищі духовні сановники Рима, видатні духовні особи Сходу. У замку можна було зустріти і першого російського емігранта, ворога царя Івана Грозного князя Курбського, і велемовного польського Іоанна Златоуста, і знаменитого єзуїта Петра Скаргу. Споруда, оточена похмурими стінами з вежами, займала велику площу. Це було, по суті, окреме місто, де крім

палацу містилося безліч інших будівель для палацової шляхти, музикантів, друкарів.

А друкарем у князя Острозького був не хто інший, як слов'янський першодрукар Іван Федорович. Цей Федорович (Федоров) заснував був друкарню в Москві, але наразився цим на небезпеку, бо в землях московських тоді в письменстві вбачали ознаку бісівства. Отож друкарню Федорова зруйнували, а притулок надали йому князі Острозькі, і 1581 року він надрукував Біблію слов'янською мовою. У передньому слові до цієї книги від імені князя Острозького було написано, що він дійшов до цієї справи через сумне становище православної церкви, у якої не було «духовної зброї». Князь Острозький у зв'язку з друкуванням Біблії мав зносини з Римом, з островами Грецького архіпелагу, з константинопольським патріархом Єремією, а також із грецькими, болгарськими, сербськими монастирями. Після Біблії були видрукувані як церковні книги, так і всілякі твори релігійного змісту. З-поміж них важливе місце належить книзі «О единой истинной и православной вере и святой апостольской церкви», що була видана 1588 року. Ця книга спростовувала твір єзуїта Скарги, що вийшов польською мовою. Вона захищала східну православну церкву від докорів латинського вчення і була конче потрібна православним читачам у їхній стійкості на захист рідної віри та звичаїв.

Ректором головної Острозької школи, праматері вищих навчальних закладів в українській землі, був учений грек Кирило Лукарис, пізніше патріарх константинопольський.

І вшир, і вглиб

Він пішов до Острога для наук поштивих,
Що там квітли, як ніде, за благочестивих
Тих князів, которі там мудрість покохали
І майно, і кошт на ті школи віддавали.
Щоби юні до наук схильності набрали
І для рідної землі корисні ставали.
Хай фундація б ота, Боже, в нас не зникла,
Славу нашу підняла б, як чинити звикла!

З «Віршів на жалісний погреб гетьмана Сагайдачного»

Отож бачимо, край, де народився Петро Конашевич Сагайдачний і відбулося його становлення, був, по суті, «культурним островом» тодішньої України, де започаткувалися найважливіші зрушення в культурно-релігійному та державотворчому процесі руської-української нації. Саме звідси почався політичний рух за національну автономію України і звідси ж – інтелектуальний рух за національне самоусвідомлення.

Про походження та юнацькі роки Сагайдачного збереглися скупі свідчення. Український шляхтич Йоахим Єрлич, який був із Сагайдачним під час битви під Хотином, повідомляє, що «той був шляхтич із Самбора». У панегіричному вірші Саковича «Вірші на жалосний погреб зацного рицара Петра Конашевича Сагайдачного» довідуємося:

Уродился он в краях подгорских премисских.
Выхован в вере церкви всходнеи з лет детинских.

Хоча тут немає свідчень про походження гетьмана, та в книзі Сакович вмістив характерну гравюру. На ній представлено

портрет гетьмана на коні. У лівій верхній частині малюнка зображено його герб, що має форму перевернутої вниз підкови, яку увінчує хрест (у геральдиці такий хрест характеризується як «Побог»). Поза всяким сумнівом, К. Сакович, випускник Замойської та Краківської академій, добре усвідомлював суспільне значення історичної постаті Сагайдачного. Тому малюнок несе важливу інформацію.

Історик Петро Сас підтримує думку про те, що родове прізвище Сагайдачного є Конашевич. Воно походить від дрібношляхетського роду з Підгір'я Конашевичів-Попелів. Шляхтичі Попелі не мали якоїсь усталеної гербової традиції і вживали різні герби, насамперед «Сас» та «Сулима». А «Побог» перейшов до гілки Конашевичів-Попелів від магнатського роду Конецпольських. За давнім королівським привілеєм юнакам із роду Попелів доводилося виставляти на війну чотирьох кінних воїнів-лучників. Мабуть, тут слід шукати витоки слави Сагайдачного як вправного лучника.

Прізвище Сагайдачний походить від татарського слова «сагайдак», або «саадак», що означає «дикий козел», а в переносному значенні – колчан для стріл, обтягнутий шкурою дикого козла. За одними відомостями, Сагайдачний народився поблизу Самбора, за іншими – біля Перемишля, у Підгір'ї. Батька Сагайдачного – шляхтича православної віри – звали Конон, або, українською, Конаш. Звідси й Конашевич.

Відомий український письменник Андрій Чайковський, автор роману «Сагайдачний», так описує свої пошуки: «Я перевірив, що в шляхетському селі Кульчицях, під Самбором, є присілок, де живуть хлопи. Є тут рід Кінашів. У давнину вони, певно, звались Конашами, або Кунашами. Ціла Самбірщина була королівщиною. По королівщинах жилось хлопам далеко краще, чим хлопам панським підданцям. Хлопи королівські відробляли небагато і служили у війську лановому. З такого хлопчика Петра Конаша легко було зробити Конашевича. А що Конашевич, доки дістався Острозької вищої школи, мусив бути у якійсь школі меншій, церковній, то не може підлягати сумніву. У тих-то Кульчицях, на південь од Самбора, живе між тамтешньою дрібною шляхтою пам'ять про гетьмана Петра Конашевича. Говорять, що він справді походив з Кульчиць, показують місце, де стояла його хата, і стареньку церкву, де його хрестили».

Отже, Чайковський бачить у Сагайдачному людину простого, не шляхетського походження, що є цілком природним для радянського письменника, який змушений був домішувати до національних міркувань класові. Аби підтвердити тезу про насамперед класову природу боротьби козаків, автор мусив

вивести родовід Сагайдачного від селян.

Ще одну версію походження Сагайдачного простежуємо в романі Данила Мордовця (1882): «На Дністрі, в місті Самборі, жила собі жона благочестива, удова старенька, на прізвисько Сагайдачиха. Було в неї єдине чадо улюблене – синок Петрусь. Це був хлопчик тихий, слухняний, хоч нерідко засмучував матір дивними вибриками, які полягали в тому, що він частенько цілими днями й тижнями пропадав, а потім з'являвся верстов за сто, а то й більше від рідного міста й повертався звідти або з чумаками, або з почаївськими та київськими прочанами… Наставники його в школі не могли не бачити, що був він дуже богомільний, багато читав священних книг. Сподівалися, що буде з нього пустельник. Те на те й вийшло – юний Сагайдачний пропав, так-таки пропав безвісти. Де він пропадав – ніхто не знав: одні гадали, що через свою письменність і незвичайну побожність він пішов на Афон, де звіддавна спасався його земляк Іоанн з Вишні; інші, сміливіші, підозрівали, що він помандрував на Запорожжя».

Тож дорадянський роман підкреслює насамперед благочестя майбутнього гетьмана, висуваючи на передній план такий важливий аспект його життя, як захист православ'я, що до нього Петро Конашевич готувався змалку як до священної місії.

Ми мусимо взяти до уваги ці дві версії, що ми й робимо, коли наводимо у нашій роботі. Не довіряти їм немає сенсу, бо вони мають достатню долю достовірності, а уточнення потребують тільки деталі (наприклад, рік народження), що не є вирішальним фактом, оскільки похибка не перевищує 5—10 років. Благочестя Петра Сагайдачного в останні роки його життя мало радше характер показово-нарочитий. Так чи інакше, воно не завадило йому грабувати у Московщині православні церкви. Щодо його простонародного походження – навіть якщо це правда, цю правду Сагайдачний аж ніяк не прагнув афішувати, натомість підкреслюючи своє шляхетство.

Нагадаємо, що невідомий навіть точний рік його народження (наведена нами дата прийнята з певною мірою умовності, історик Петро Сас вважає, що Сагайдачний народився десь близько 1678 року). Трохи більше відомо про роки його навчання. Є свідчення, що спочатку Петро Сагайдачний учився в Галичині, а вже потім в Острозькій академії, де була навіть друкарня.

Навчальний заклад, учнем якого пощастило бути Петрові, сучасники називали по-різному: «колегія», «тримовний ліцей», «академія». По суті, він поєднував елементарну, середню і початки вищої школи. В Острозькій академії, як у будь-якій школі Середньовіччя, викладалися предмети «тривіуму» – граматика,

риторика, діалектика, а також «квадривіуму» – арифметика, геометрія, музика, астрономія. Велика увага приділялась вивченню мов – грецької, латинської, старослов'янської. Вивчалася й українська книжна мова. До викладання залучалися кваліфіковані вчителі: Никифор Парасхес, який перед цим десять років викладав у Падуанському університеті, уже згадуваний Кирило Лукаріс. Навколо академії створився гурток учених та літераторів. Учні академії мали змогу першопрочитання полемічних творів антикатолицького спрямування Герасима Смотрицького «Ключ царства небесного» і «Календар римський новий», В. Суразького «Про єдину істинну православну віру». Синтетичність і широта гуманітарного та наукового циклу академії пропонували не лише традиціоналістські цінності, які спиралися на візантійську освіченість та ідейну спадщину Київської Русі. У XVI столітті на українських землях досить відчутно заявила про себе культура Відродження з характерним для неї гуманістичним світоглядом і зверненням до античної спадщини. Ідеї українського Відродження розвивали ранні українські гуманісти – Юрій Дрогобич, Павло Русин, українсько-польський поет із Самбора Григорій Русин. Відомий у Європі став і українсько-польський мислитель та письменник Станіслав Оріховський.

Така атмосфера, звісно, не могла не позначитися на формуванні світогляду Петра Конашевича. З одного боку, це була загострена релігійна полеміка (у якій сам Сагайдачний згодом узяв участь), з другого – відкритість для сприйняття західних культурних цінностей. Східний культ православ'я та західний культ лицарства формували своєрідний світогляд, не тотожний ані польському, ані московському.

Руські православні шляхтичі почувалися підданими Корони, громадянами Речі Посполитої, і саме в цьому вбачали свою ідентичність. Проте цю ідентичність треба було обстоювати, бо польська ментальність не визнавала їхнього права бути водночас руськими, православними і шляхтичами, підданими Корони, вірними їй лицарями. У цій ментальності було лише одне місце для православної людини – місце «мугиря», «хлопа». Принижений соціальний стан «хлопа» виправдовувався його належністю до «схизматської» церкви – таким чином, через своє принижене становище «схизматики» відбували «кару» за свою належність до церковного розколу. Заперечувалася сама можливість руської вченості, автономного існування руської церкви, гідність слов'янської богослужебної мови (католики служили латиною і вважали, що тільки три мови придатні для викладання Слова Божого – давньоєврейська, давньогрецька (койне) та латина).

Звісно, миритися з цим було неможливо. Люблінська унія була спрямована на те, щоб урівняти в правах поляків, литовців та русинів, а на порівняння в правах католиків та православних була спрямована Берестейська унія, що означало визнання православними ієрархами України віро-вчительних постанов Фераро-Флорентійської унії.

Згідно з цими постановами, православні визнавали над собою владу Римського Папи, а натомість зберігали право на богослужіння церковнослов'янською мовою за східним обрядом, власну ієрархію і, що найважливіше, отримували рівні з католиками права, тобто православне священство зрівнювалося зі шляхтою.

На час перебування Петра Сагайдачного в Острозі припадає і написана ним праця «Пояснення про унію», яка названа литовським канцлером Сапєгою у його листі до полоцького уніатського архієпископа Йосафата Кунцевича «предорогоцінною». Виходячи з того, що цю працю католик хвалив католикові, праця Петра Сагайдачного мала унійну спрямованість. Отже, ореол захисника православ'я, який оточував Сагайдачного у зеніті його слави, також за тьмарений хмаринкою сумніву, як і його шляхетське походження.

Утім, те, що Сагайдачний міг у молодості захоплюватись Унією та її ідеями, ніскільки не плямує його особисто. На цей акт покладало дуже великі надії ціле покоління, і навіть князь Василь Острозький, послідовником якого Сагайдачний, очевидно, був, мав на Берестейську унію великі сподівання і став її запеклим супротивником тільки після того, як вони не виправдалися.

Чому ж вони не виправдалися?

Як уже про те йшлося, польська шляхта була численнішою, ніж українська. Коли українські магнати радо погодилися на приєднання Волині, Київщини та Поділля до Корони, вони широко відчинили двері польській шляхті, яка закріпачувала корінне населення та притісняла місцеву шляхту. За шляхтою йшло католицьке духовенство із системою бенефіцій, імунітетів та землеволодіння, якої православ'я не мало. І, нарешті, самі православні нерідко не могли знайти спільної мови з власним духовенством, бо православні «братства», які формувалися по містах України, частенько поводилися зі священиками за принципом «хто платить, той і замовляє музику». Спільнота сприймала священика не як свого пастора, а як найманого службовця, якого при бажанні можна й «попросити».

І нарешті, хоча Люблінська унія й зберігала попередні кордони повітів, вона постала стіною між тими українськими землями, які належали Короні, й тими, що відійшли до Литви.

Люди однієї мови та однієї віри жили за різними законами й судилися за різними Статутами; частина українських шляхтичів, міщан та простолюдів були підданими Корони, частина – литовських князів.

Таким чином, в Україні ані шляхта, ані Церква, ані міщанство не могли відігравати роль ядра національної консолідації. Залишився лише один соціальний інститут, який міг взяти – і взяв – на себе цей тягар. Це було козацтво і центр козацтва – Запорозька Січ.

Ой, Січ-мати…

Конашевич в Острозі досить літ поживши
І науки у письмі в нашому заживши,
Здібність у душі відкрив сильну до звитяжства,
В Запорозьке він пішов славнеє лицарство.

З «Віршів на жалісний погреб гетьмана Сагайдачного»

Еволюція Петра Сагайдачного від острозького школяра до запорозького козака не була й не могла відбутися миттєво. З Острога Сагайдачний переїздить до Києва, де служить домашнім учителем у міського судді Яна Аксака. Достеменно відомо, що в 1596 році, коли було укладено Берестейську унію, він ще обіймав цю посаду. Отже, джерела, які вказують на початок 90-х років як час перебування Сагайдачного на Січі, вочевидь спиралися на непевну інформацію.

Причини, які змусили юнака полишити посаду й випробувати непевного козацького щастя, невідомі. Є версія, що це сталося через жінку, а є й менш романтична – честолюбний хлопець зрозумів, що вчена кар'єра забере чимало часу і дасть замало слави. Можливо, до цього доєднувалися і меркантильні міркування – у ті часи ніхто не соромився багатства, здобутого шаблею. Можливо, і патріотичні міркування відіграли свою роль – 1596 року козаки на чолі з Наливайком та Лободою були розбиті поляками під Лубнами; Сагайдачний, як підданий Корони і водночас русин, не міг не переживати гостро цю марну міжусобну різанину в час посилення Османської імперії. Так чи інакше, але Сагайдачний опиняється на Січі і через якийсь час стає гетьманом запорозьким.

Проте невідомо, у якому саме році Сагайдачний був обраний гетьманом. Жан-Бенуа Шерер вказує у своєму «Літописові Малоросії» на 1597 рік, але це маловірогідно – адже Сагайдачний потребував якогось часу, щоб написати своє «Пояснення про унію», і навіть якщо вважати, що він поїхав на Січ одразу після того, як закінчив працю, важко повірити, що молода недосвідчена людина (адже йому на той час було близько 27 років, а за

хронологією П. Саса – взагалі лише 20, і в нас нема жодних відомостей про те, що він навчався бодай якихось воєнних наук чи мистецтв!) одразу підкорила серця пропалених наскрізь запорожців. Так само неймовірно звучить дата, вказана Кониським, – 1598 рік. До того ж у Конисього сказано, що «полки Малоросийские… согласясь съ Казаками Запорожскими, въ 1598 году выбрали себѢ гетманом Обозного Генерального, Петра Конашевича Сагайдачного, и онъ первый началъ писаться Гетманом Запорожскимъ, а по немъ и всѢ бывшие Гетманы въ титулах своихъ прибавлятъ войско Запорожское начали». Тобто Сагайдачний на час вибрання був генеральним обозним, а це вже неабияка посада. Більш реально звучить дата, вказана Яворницьким, – 1606 рік. Звичайно, і в цьому разі підвищення Сагайдачного виглядає стрімким, а кар'єра – карколомною. Але це вже свідчить радше про непересічність Сагайдачного як вояка й організатора.

Адже напевне відомо, що перед тим як стати гетьманом, Сагайдачний був генеральним обозним, тобто відав артилерією і, як тепер кажуть, логістикою. А на той час артилеристи становили інтелектуальну еліту армій. Обравши саме цю галузь військової справи, Петро Сагайдачний показав, по-перше, добру поміркованість – бо відчайдушних розбишак у Війську Запорозькому було хоч греблю гати, а попит на інтелект існував протягом усіх віків, а по-друге, цілком можливо, що іще в стінах Острозької академії юний Петро приділяв увагу не тільки гуманітарним наукам, які тоді вважали вершиною всіх наук, а й математиці та механіці. У бібліотеці Острога він міг мати доступ до робіт Тартальї, Кардано, дель Ферра, і слід нагадати, що саме в той час сходила зірка Галілея. Никифор Парасхес міг перетинатися з Галілеєм у стінах Падуанського університету та принести його новаторські ідеї з галузі механіки до Острога, а латиною Сагайдачний володів добре – отже, читати праці з механіки й балістики йому було неважко.

Саме артилерія була найзначущішою прикладною сферою для застосування цих наук, отже, Сагайдачний міг піти на Січ помірковано, розраховуючи на знання в цих галузях і спланувавши своє сходження військовими щаблями заздалегідь.

У ті часи гетьманом на Запорожжі часто обирали залежно від конкретної ситуації: для організації походу чи для проведення якихось господарських робіт, зведення укріплень. Немало козацьких ватажків називали себе гетьманами з власної ініціативи. Зокрема, в листах до польського уряду гетьманами іменують себе козацькі ватажки Полоус, Шаула, Байбуза, Наливайко. Щодо перших десятиліть XVII століття історичні

джерела називають гетьманами кількох запорозьких зверхників: це Самійло Кішка (загинув у 1602 р.), Григорій Іванович (згадується як гетьман близько 1606 р.), Олевченко (1609 р.), Григорій Тискиневич (1610 р.), Дмитро Барабаш (1617 р.), Яків Неродич-Бородавка (1620—1621 рр.). У проміжках між гетьмануванням декого з цих козацьких ватажків неодноразово перебував на гетьманському уряді і Сагайдачний. Після поразки Наливайка в 1596-му протягом лише десяти років змінилися п'ятнадцять козацьких гетьманів. 1606-го або 1609 року одержує гетьманську булаву Сагайдачний.

Центром тодішнього Запорожжя було гирло річки Чортомлик. Про дислокацію запорожців у цій місцині свідчить посол німецького імператора Рудольфа II Еріх Лясота. Активно взявшись за організаційні справи і виявивши неабиякий талант зверхника, Петро Сагайдачний вирішує податися вище річки, навпроти острова Велика Хортиця. Це було вище гирла Чортомлика і нижче останнього порога Вільного. Очевидно, саме від тих часів збереглися назви «Попелище Сагайдака» та уламки «Крісла Сагайдачного» – напроти «Вищої голови» острова Хортиці та німецької колонії Кічкас, що з'явилася значно пізніше на лівому березі Дніпра.

Самий кіш, чи фортецю, було обнесено земляним валом, на якому стояли військові гармати, що обстрілювали підходи до Запорожжя з усіх боків, і особливо з півдня – кримський бік. Курені, у яких розмістилося товариство, і склади, де зберігався військовий обладунок, зроблено було із хмизу і вкрито кінськими шкурами. Утім, козаки не любили жити в куренях – вільній козацькій душі тісно було під дахом. Улітку, весною і сухої осені вони любили спати просто неба на траві чи на розісланій кирею, із сідлом під головою, а то й просто під деревом, де-небудь коло води, щоб уранці очі промити, на купині головою. Якщо козак уночі прокидався, то відразу міг узнати, скільки ночі минуло й скільки лишилося. Йому допомагали в цьому зірки, які він знав не гірше за астрономів вавилонських, халдейських. Вирізняв козак на нічному небі і Чепігу, і Віз, і Мамаєву Дорогу, і Утяче Гніздо, і Зінське Щеня, і Волосожари, і Леміш. Усе небо і Великий Луг були його рідною стороною. Козак любив природу і користався нею. Ніхто так, як козаки, не призвичаювався до степу і води, до рідних просторів і морських глибин.

Постанови польських сеймів з 1607-го по 1620-ті роки і замкові переписи українсько-польські свідчать про надзвичайне зростання українського козацтва. Якщо в 1594 році за гетьмана Христофора Косинського козаків налічувалось усього п'ять тисяч, то за Сагайдачного їх кількість зросла до п'ятдесяти тисяч.

Козацьке військо мало свої клейноди, відзнаки і корогви та знамена. Перша була корогва Запорозького Війська, або гетьманська, за нею йшли полкові корогви та сотенні. У часах давніших козацьке військо виступало під прапорами тих держав, що мали над ними опіку. Перший полк реєстрових козаків 1578 року мав шовкову корогву з польським орлом. У 1594 році запорожці були на цісарській службі і дістали австрійські прапори. Від польського короля Владислава IV Запорозьке Військо мало блакитну корогву з орлом – наполовину білим, наполовину червоним. Пізніше цар Олексій Михайлович присилає Війську Запорозькому московський прапор, де були образи Спаса, Богородиці, Антонія і Теодосія Печерських і святої Варвари. Із клейнодів найпершими були гетьманська булава і бунчук. Крім того, була військова печатка, бубни і труби, литаври. До цього також долучалась і «армата» – артилерія. Ці ознаки своєї влади та ідентичності запорожці дуже цінували. Булава була відзнакою гетьмана від найдавніших часів. Уже 1581 року запорожці віддають новому гетьману Самійлові Заборовському до рук булаву зі словами: «Подаємо тобі цю відзнаку перших гетьманів, що нам щасливо з доброю славою наказували». Як виглядала булава, це бачимо з портретів гетьманів від Сагайдачного до Розумовського. Бунчук був теж гетьманською відзнакою. Це був спис до трьох метрів завдовжки, увінчаний металевим «яблуком», з-під якого звисало кінське волосся. Відзнакою полковника теж була булава. Полковники мали золотисті булави, орнаментовані коштовним камінням. На печатці Війська Запорозького був герб: козак у кунтуші з рушницею, на лівому боці шабля. На найстарших печатях був напис: «Копия Войска Запорозкого»; під польською владою – «Печать Войска Єго Королевской Милости Запорозкого»; під московською владою – «Печать Царского Величества Малои Росіи Войска Запорозкого». Окремі печаті мала військова канцелярія та суд. Запорожжя також мало свою печать, і теж із козаком зі списом на гербі. Напис гласив: «Печать Славного Войска Запорозкого Низового».

Велике значення мало козацьке озброєння, якому надавав особливого значення Петро Сагайдачний. Папський посол Гамберіні 1584 року свідчить: «Зброя їх – шаблі і кілька рушниць, із яких вони ніколи не хиблять». Боплан розповідає, що в морський похід козак бере дві рушниці та шаблю. Рушниця була найважливішою козацькою зброєю. Під Хотином козаки на чолі із Сагайдачним становили тридцять тисяч «рушничних». Козацькі рушниці мають назви самопала, рушниці та мушкета. Німецький мандрівник та хроніст Вайнбер повідомляє, що козаки під Смоленськом мали довгі рушниці «на зразок шотландських». З

інших родів рушниць згадуються яничарки, їх дуже добре виготовляли на Слобожанщині. Запорожці свої рушниці називали фузіями. Згодом на озброєнні козаків з'явилися пістолі, які носили за поясом або у шкіряній кобурі. Рушниця витіснила лук, і відомий портрет Сагайдачного з луком – то, скоріше, данина лицарському образу славетного гетьмана. Шабля і спис теж були невіддільні від образу запорозького козака.

Коли організувалася козацька держава, військова служба стала безкоштовною. Козаки позаймали великі простори давніх королівських і панських земель, позаводили на «займанщинах» своє господарство і мали з того достатній прожиток. З державних доходів оплачували наймані частини та сердюків. Військовими доходами займалася генеральна скарбова канцелярія під проводом генерального підскарбія. Інтендантські обов'язки виконували призначені на певний час комісари, яких не прирівнювали до старшини.

Військо вирушало в похід, впорядковане на полки та сотні, що йшли під своїми коругвами, зі своїм обозом та артилерією. Коли військо зупинялося на постій, ставили намети або курені. Базою для козацького війська, що ставало до бою, був табір. Табір оточували возами і з'єднували їх металевими ланцюгами. Таких рядів було п'ять чи шість. Посередині розташовувалося військо. Коли підходив ворог, піхота з возів відкривала залповий вогонь. До возів ще досипали землі, робили земляний вал та оборонний рів. Узяти таку фортецю було дуже важко. Саме завдяки такому табору запорозькі козаки під проводом Сагайдачного стримали шалений наступ яничарів. Історик Старовольський зазначає: «Їхній табір у поєднанні з польською кіннотою має величезну вагу, як це ми переконалися у війні з турками». Козацька ж кіннота була ударною силою, але це було пізніше, вже за часів Хмельницького.

Перші гармати в козацькому війську зустрічаємо в 1580 році. Це була артилерія з турецьких фортець. Пізніше запорожці мали кілька гармат за австрійську службу. Під Хотином у козацькому таборі було 22 гармати. Артилерія козаків була у військовій скарбниці, що містилася на замаскованому острові. Там було до ста гармат різного роду. Як у XV—XVI століттях, так і за козацької влади для оборони України правили численні замки-городки. На козацькій території від Случа по московський кордон налічували їх більше двохсот. Польський мемуарист, описуючи козацьку фортифікацію, зазначає, що козаки вал за палями наси́пали, брами сильно забили й закопали, перед містом від річки до річки кинули могутній вал, перед валом поставили укріплений шанець із шістьома гарматами. Одне слово, «невсипущою своєю працею

майже дорівнялися нідерландським батареям».

Козацький флот з'явився в XVI столітті і найвищого розквіту досяг за славетного полководця гетьмана Петра Конашевича.

Це був час, коли Східна Україна зароїлася шукачами безпанських земель, бо бачили, як за ними суне панська хмара. І вони швидко засвоїли правило – хто пристає до козаків, до того не доходить панське право, той вільний. Сам польський уряд, який змушений був надавати певні пільги реєстровим козакам, не бажаючи того, став каталізатором цього процесу. «Козацька формула» із запалом підхоплюється широкими масами української людності кінця XVI – першої половини XVII століття. Обставини східноукраїнського життя тих часів, навіть суто господарського побуту, змушували тутешнього «піонера-осадника» бути водночас і вояком, і господарем. Таким чином, усе, що хотіло позбутися панського впливу, а разом з тим і оружно захистити себе від кочівників та різних зайд, заявляло про свою приналежність до козацького війська. Якщо раніше, у XVI столітті, було багато розголосу від козацьких походів, а самих козаків не так легко було вирізнити серед української людності, то тепер зростання козацької верстви випереджає розмах воєнної енергії козацтва. Багато людей хоче під формою і «покриттям» козаччини, під його зверхністю та охороною спокійно господарювати «на волості». Від цього козаччина страшенно зростає і змінює свій характер. Вона вже не є побутово-колонізаційним явищем, буянням сил прикордонної людності, інструментом у руках українського магнатства. Вона стала категорією суспільного життя, багатогранним соціальним, а надалі й національно-політичним інститутом. Вона стала формою, у якій кристалізувалися суспільно-економічні стосунки українського демосу і його протест проти польсько-шляхетського режиму, речником національних змагань українського народу. Елемент добичництва, звісно, не зник. Але поряд із ним у великій масі козаччини ввійшов елемент зовсім інший – господарський, хліборобський, цілком позитивний, який шукав у козацькому житті не вічно бурхливої сваволі, а гарантій своїх особистих і майнових прав, права на землю та результати праці. Спільність інтересів трудового люду та козацтва зв'язала воєдино ці дві верстви. Для козаків господарська діяльність стала своєрідним резервом, бо не раз польський уряд відмовлявся від своїх обіцянок, залишаючи лицарів степу користатися «підніжними харчами». Для тих, хто пристав до козаків «від плуга», військова козацька машина була охороною і гарантом господарської діяльності. Вона була щитом від зазіхань державної польської шляхти. І Сагайдачний дуже чутливо зрозумів дію цих політико-

економічних терезів і згодом долучав, як міг, до цього союзу також інтелігенцію та клерикальні кола.

Отож козаччина – стихія, на перший погляд руйнівна, спонтанна – несла в собі творчу енергію народу, на противагу польсько-шляхетському елементу, що, гордий своєю державністю і культурою, по суті, був чинником деструкційним. Таким чином, попереднє століття козацької вольниці сприяло колонізаційному і цивілізаційному зростанню Дикого Поля. Це визнавали навіть старі шляхетські вороги. А один з українських магнатів того часу князь Юрій Збаразький прямо говорить про той страх шляхти перед козаччиною як речником українських мас у сфері соціальній та релігійній.

Українська шляхта теж зрозуміла, що козацький рух підриває її власні економічні інтереси. Не дістаючи платні від уряду Речі Посполитої, козаки вважали виправданим (як, між іншим, і польські жовніри. – *Л. Т.*) жити поборами з маєтків панських, а також «квартируванням» там. Це покозачення української людності підтинало в корені господарські плани шляхти в Україні. Маса людності, місцями переважна маса, шукала ідею козацького імунітету, відмовлялася від усякої данини й повинностей, усякого послуху органам влади – магістратам і війтам у містах, старостам і державцям у приватних маєтках. У своїх інструкціях до місцевих сеймів король польський зазначає: «Домашня сваволя козацька так заповзялася, що вже справді, забувши вірність і підданство, заводять собі свою удільну державу. На життя й маєтність невинних людей наступають. Уся Україна їм підпорядкована. Шляхтич у своєму домі не вільний. По містах і містечках королівських уся управа, вся власть в руках у козаків. Захоплюють юрисдикцію, закони видають».

Від другого десятиліття XVII століття справа козацької юрисдикції по приватних маєтках стає на довгі роки предметом запеклої суперечки: козаки не мирилися з панською владою як по королівщинах, так і по приватних латифундіях.

Прозорливий державець і політичний діяч Петро Сагайдачний розумів, що військова сила козацька має втілитись у державні інституції. Стихійно-демократична «козацька земля» почала вимальовуватись у справжню державу, поки що «удільну». Тому поляки, побачивши марність зусиль на шляху військового подолання козацької вольниці, прагнуть обмежити козацький контингент. До того ж вони хочуть, щоб привілейоване козацтво існувало тільки в королівщинах, тобто на землі Польської корони. А реєстрові козаки на власних маєтностях мали або йти на королівщину, або зректися козацької юрисдикції.

Як гетьман Сагайдачний був взірцем вимогливого керівника

та проводиря війська. Ян Собеський так писав про гетьманування Сагайдачного: «Внаслідок свого службового становища завжди вірний королю і Речі Посполитій, він був суворим у справі придушення козацького свавілля; нерідко, не замислюючись, карав смертю за найменші провини».

Ця надмірна суворість Сагайдачного зумовила те, що його часто усували з посади гетьмана. Однак саме сувора дисципліна стала передумовою найбільших перемог козацького війська. Еріх Лясота, посланець австрійського імператора, характеризує Запорозьку Січ як гнучку і боєздатну військову організацію, поділену на полки, десятки, з розвиненими командними структурами й управлінням, канцелярією і налагодженим військовим господарством. Зрозуміло, що Польська корона цінувала козацьку армію. Вона під проводом Конашевича Сагайдачного уславила себе походами й перемогами.

Турецькі походи

Дізнавав не однократ турчин препоганий
Його мужність і прудкий у бою татарин,
Зна Мултянськая земля, відає волошин,
Їх-бо гетьман той не раз лицарсько полошив.

З «Віршів на жалісний погреб гетьмана Сагайдачного»

Близько 1606 року Петро Сагайдачний згуртовує козаків для міцної атаки на турецькі береги. У 1607 році козаки спустошують два мусульманські міста – Очаків та Перекоп. 1608—1609 роки стали фатальними для берегів Анатолії. У 1612—1613 роках Сагайдачний рішуче заявляє про свою військову присутність у князівствах Молдавії та Волощини, які були васалами Туреччини.

При детальному розгляді цих військових операцій насамперед привертає увагу їхня обміркованість – військова та політична. Сагайдачний не просто водив козаків у походи заради здобичі та слави – він поступово й неухильно нарощував людську, збройну та артилерійську міць Запорозького Війська, прищеплював йому нові бойові навички, розвивав бойову взаємодію між кіннотою, піхотою та артилерією, навчав морської справи.

У ті часи повним і беззаперечним володарем на Чорному морі була Оттоманська Порта (Османська імперія). Населення її становило понад шістдесят мільйонів (для порівняння: населення Московії ледь перевалило за десять мільйонів, населення Речі Посполитої налічувало близько дев'яти мільйонів, з них в Україні – менше одного мільйона, населення Ірану – шість мільйонів). Сам яничарський корпус становив у часи Сагайдачного 116 тисяч чоловік.

З 1478 року васалом Османської імперії зробилося Кримське ханство. Важливим джерелом живлення його економіки була работоргівля, а отже – захоплення ясиру, рабів на землях Москви, Польщі та України. Звичайною тактикою в таких випадках було заглиблення орди на територію України або Росії по водорозділах на кількасот кілометрів, розбиття армії на два крила і стрімкий

зворотний рух широким фронтом, зі знищенням усіх поселень, вирізанням старих і малих та захопленням у полон працездатних чоловіків і жінок.

На час появи Сагайдачного на Січі основну увагу татари приділяли землям Московської Русі. Для перешкоджання їхнім набігам була збудована «Бєлгородська смуга» – ланка укріплених міст та фортець на головних маршрутах набігів. Козаки вживали дещо іншої тактики – вони не лише патрулювали степ та атакували татар на марші, а й нападали в перевальних пунктах, фортецях, куди загарбники зганяли свою живу здобич; нападали на кораблі, які везли невільників із Криму до Туреччини, а під проводом Сагайдачного перенесли бойові дії на турецькі території.

Основною бойовою одиницею цих морських боїв були чайки – плоскодонні вітрильно-гребні човни близько 18—20 метрів завдовжки, три метри завширшки, з висотою борту приблизно 1,2 метра та довжиною шпангоута чотири метри (за описом де Боплана). Основу чайки складав видовбаний стовбур липи, верби або дуба. На ньому нарощувалися борти, які потім, для підвищення держкості, обшивали комишем. Завдяки цьому чайка трималася плавом, навіть набравшись води по самі вінця. Спереду та ззаду в чайки були стерна, тому будь-який маневр вона робила швидше, ніж інші судна.

Залежно від довжини корпусу (єдиного стандарту якої не було) чайка мала від 10 до 15 пар весел і вміщала від 40 до 70 чоловік. Чайка могла нести до шести фальконетів (гармат калібром до 65 мм), але таке траплялося рідко: найчастіше одна чайка якщо й несла гармату, то лише одну.

Тактика морського бою була така: коли чайки помічали турецьку галеру (а вони майже завжди помічали її першими), вони заходили з сонячного боку і переслідували її, тримаючись поза зоною видимості. У сутінках чайки різко прискорювалися, наздоганяли галеру, і козаки видиралися на її борт за допомогою абордажних гаків або ж просто підпалювали чи розстрілювали нижче ватерлінії, якщо не мали наміру її захопити.

Італієць Д’Асколлі, якому довелося бачити козаків на морі, писав: «Козаки такі відважні, що не тільки при рівних силах, але й 20 чайок не бояться на 50 галер напасти, як то буває щорічно».

Легкість у побудові цих малих суден давала змогу козакам робити чайок у такій кількості, щоб висаджувати в Криму кількатисячні десанти. З гирла Дніпра до Анатолії козаки форсованим маршем діставалися за 40—50 годин.

Турки у свою чергу намагалися запобігати цим походам, тому гирло Дніпра та Бугу контролювала фортеця Очаків, були

побудовані фортеці Іслам-Кермен та Кизи-Кермен (сучасні Каховка і Берислав), Мустридкерман та Мюбарек-керман (нині під Каховським водосховищем) та Ескі-Таван, між якими протягнули залізні ланцюги через Дніпро. Ріка прострілювалася наскрізь навіть уночі, бо турки пристрілювали гармати заздалегідь і відкривали вогонь, щойно чули брязкіт ланцюгів.

Козаки, аби подолати цю перепону, вдавалися до різноманітних хитрощів. Наприклад, можна було перетягти судна волоком до річок, що впадають в Азовське море (наприклад, до Молочної), і розпочинати похід звідти. Можна було пустити за течією в нічний час кілька стовбурів, дочекатися, поки турки розстріляють їх з гармат, а самим переправлятися, поки турки перезаряджаються. Нарешті, бувало й таке, що козаки просто захоплювали ці фортеці – як то було 1576 року, коли 600 запорожців захопили Іслам-Кермен. На жаль, козакам бракувало живої сили для того, щоб остаточно взяти ці фортеці до рук і тримати там постійну залогу.

Сагайдачний керував морськими походами козаків з 1606 року. Його «зоряним часом» зробився похід на Варну, описаний у народній пісні:

Була Варна здавна славна.
Славнішії козаченьки,
Що тої Варни дістали
І в ній турків забрали.

Як Сагайдачний міг захопити фортецю, що вважалася на той час неприступною?

З пісні ми знаємо, що козакам якось вдалося виманити турецьку залогу з фортеці, зустріти її зненацька шквальним вогнем і на плечах у неї ввірватися в місто.

Перед тим як дістатися Варни, козаки взяли Кілію та Акерман (нині Білгород-Дністровський). Можливо, Сагайдачний звабив турецьких вояків перспективою повернути здобич, узяту козаками в цих містах. Після нальоту на Варну січова скарбниця поважчала на 180 тисяч золотих.

У 1607 році турецький султан послав флот, аби перехопити Сагайдачного поблизу Очакова. Той дозволив собі «потрапити у пастку», внаслідок чого 10 турецьких галер було захоплено, решту галер і малих суден просто спалили.

У 1608 році козаки виступають у піший похід проти Перекопа. Очолює цей похід Михайло Найманович. Козаки беруть Перекоп, винищують залогу й визволяють полонених.

У 1613 році ще одна ескадра, послана турками під гирло

Дніпра, зазнає від козаків поразки. До рук козаків перейшло шість галер.

У 1614 році – новий похід. Та цього разу жорстока буря розметала їхні чайки, багато козаків загинуло. Проте це не зупинило Сагайдачного. Восени цього ж року він із двома тисячами козаків знову виходить у море. На цей раз дорогу січовикам показували так звані потурнаки – українські бранці, що під страхом смерті прийняли мусульманську віру. Вони були впередзорюючими козацької флотилії. Несподівано для ворога козаки пристали до багатої і квітучої гавані Синопа. Вони штурмом узяли фортецю, вирізали гарнізон, спалили судна в гавані, визволили усіх невільників-християн. Добре залили сала за шкуру козаки туркам – на сорок мільйонів золотих. Розлютований султан хотів стратити великого візира Насаф-пашу, бив металевою булавою урядовців.

Румелійський беглербек верховний командувач Ахмет-паша збирає чотири тисячі яничарів та безліч інших воїнів. Біля Хизилер Херемиш (Переправи воїнів) козаки зазнають поразки, і тільки невелика частина їх прорвалась уперед і подалась до Черкас і Канева. Та вже наступного року козаки помстилися за поразку. Напровесні 1615 року Сагайдачний очолює морський похід на вісімдесяти чайках. Біля Константинополя козаки підпалюють дві пристані – Мізевну та Архіоки. Султан, який у той час був на полюванні, утік у столицю. Турецька флотилія в гирлі Дунаю наздоганяє козаків. Після жорстокого бою всі турецькі судна були або потоплені, або захоплені козаками. Сам командир турецького флоту потрапив у полон, пропонував тридцять тисяч золотих викупу, але так і помер у полоні. Козаки ж щасливо прибули на Запорожжя.

Воєнна слава Сагайдачного сягнула апогею у 1616 році, коли він очолив похід на Кафу (нині Феодосія) – один із найбільших невільницьких ринків регіону. Приготування до цього походу були помічені татарами, кримський хан запросив допомоги, і під Очаків прибула значна воєнна сила. Сагайдачний пішов на прорив і, завдавши туркам тяжкого удару, захопив 15 галер та понад 100 дрібних суден, вивів свій флот у Чорне море й спрямував на Кафу. Козаки здобули фортецю штурмом, вчинили в місті різанину і спалили кораблі в гавані.

Восени того ж року козаки вирушили на Синоп, але вітер відніс їх до Трапезунда. Дві тисячі запорожців висадилися на березі, штурмом взяли місто, захопили з собою багато невільників. Через грабунки забарилися й потрапили під турецьку флотилію, якою керував Цікалі-паша. Дарма! Козаки потопили три галери і втекли від решти.

Султан кинув флот під Очаків, навперейми козакам. Дізнавшися про це, Сагайдачний вдається до найзухвалішого вчинку – він веде козаків на Стамбул. Їх замало для того, щоб захопити столицю Оттоманської Порти, але доволі, щоб пограбувати й сплюндрувати передмістя. Марно адмірал Ібрагім-паша чекав їх під Очаковом: козаки ввійшли в Азовське море, піднялися Молочним Лиманом, а звідти – річкою Молочною й волоком перетягли судна в Конку.

На час його відсутності Ібрагім-паша пограбував запорозькі житла, захопив бранців і повертався назад. Але на річці Кінські Води його зустрів Сагайдачний, розбив знову турків і визволив бранців. Дивовижна сміливість, досконала військова стратегія козацьких походів, чудові тактичні маневри – усе це можна пояснити лише тим, що на чолі козацького війська стояв талановитий полководець, відважний войовник Петро Конашевич Сагайдачний.

«Так зібравшись простують вони Дніпром. Отаман має свій значок на щоглі і пливе звичайно попереду. Човни пливуть дружно, мало не торкаючись один одного бортами. Турки, як правило, знають про похід і тримають кілька галер біля Дніпрового гирла, щоб не дати їм вийти. Але козаки, перехитривши їх, виходять темної ночі під новим місяцем, ховаючись в очеретах, що ростуть на Дніпрі на 3—4 льє (близько 15 км. – *Л. Т.*). Галери не ризикують туди заходити, бо там не раз зустрічали свій кінець; тому вдовольняються тим, що чекають їх у проході. Та козаки прослизають, тоді йде алярм по всіх краях, аж до Царгорода. Султан розсилає гінців по узбережжях Анатолії, Болгарії, Румелії, остерігаючи людність, бо козаки в морі. Та це дає мало, бо вони вибирають настільки відповідний час і пору, що за 36 або 40 годин вони вже в Анатолії. Приїхавши, лишають у кожнім кораблі тільки двох чоловік для сторожі, а самі, кожний із рушницею в руках, нападають на міста, здобувають, грабують і палять, іноді заходять за льє від берега, але швидко повертаються і зі своєю здобиччю сідають на кораблі. Як нагодиться їм стрінути кілька турецьких галер або інших кораблів, вони женуться за ними, нападають і здобувають» («Оповідання про козаків Боплана»).

Звістка про зруйнування Кафи, Синопа і Трапезунда козаками сягнула далеко за межі Туреччини. Сталося те, на що Сагайдачний покладав свої надії, задля чого трудився так уперто, воював так завзято, – Запорозька Січ зробилася речником регіональної політики і привернула увагу Європи.

Отавіо Сапієнція, письменник першої половини XVII століття, свідчив, що козаків у Запорожжі було на той час від 30 до 40

тисяч, вони могли виставити від 200 до 300 чайок, сміливо ходили по Чорному морю і в 1616 й 1617 роках успішно нападали на Кафу, Синоп і Трапезунд. Про здобуття Синопа запорожцями 1616 року розповідає і турецький мандрівник XVII століття Евлія-ефенді, який пише, що козаки захопили це місто однієї темної ночі і що з цього приводу великого візира Назір-пашу стратили за те, що він приховав цей факт від султана.

Відомий італійський мандрівник П'єтро дела Валле повідомляв у травні 1618 року: «Турки не мають на Чорному морі жодного місця, яке б козаки не взяли й не сплюндрували. В усякому разі вони сьогодні на Чорному морі така значна сила, що, якщо докладуть більше енергії, будуть цілком його контролювати».

Проте енергія козаків була скута дипломатичними вимогами Корони. Адже дійшло до того, що приморські міста подали султанові петицію, у якій вимагали або надійного захисту від козаків, або, мовляв, вони перейдуть під руку короля.

Сагайдачний, у свою чергу, засилав послів до Персії, Італії, грузинських князівств із пропозицією утворити антитурецьку коаліцію. Цей проект не здійснився через те, що Туреччина замирилася з Персією.

Особливі стосунки склалися в козаків з кримськими татарами. З одного боку, ногайська орда жила з продажу українських бранців, з другого – Кримське ханство, особливо до його васальної залежності від турецького султана, було союзником козацтва, між ними була розвинена торгівля, козаки немало перейняли в татар, які були справжніми синами степу. Сагайдачний цінував ці відносини і навіть мав особисті стосунки з кримським ханом Газлі-Гіреєм.

Успіхи козацького війська привели до зростання прав і свобод українського населення, козаки й міщани, не стерпівши утисків Унії, вчинили заколот у самому Києві проти уніатського митрополита Йосипа Рутського. Коронний гетьман Жолкевський відчував перед козаками повне безсилля, а шляхта кинула клич на знищення українського козацтва. Одначе навіть польські публіцисти доводили безперспективність такого шляху, бо він «безчесний, марний і неможливий». Зважені польські політики і публіцисти як у воду дивились.

Під стінами Москви

І північний буде край також пам'ятати
Довго лицарство його, бо їм дався знати!
Там звитяжство немале він з'являв ідучи,
Городи й міста у них міцнії псуючи.
Мавши спритність, защораз він у те втрапляв,
Що і ворога збивав, шкоду оминав.
А як місто у війні християнське брав,
Непорушено церкви залишать казав.
Гляньте, той гетьман який був благочестивий,
У звитяжстві пам'ятав про свій стан учтивий.

З «Віршів на жалісний погреб гетьмана Сагайдачного»

Кінець XVI і початок XVII століття – вирішальний і знаковий період у житті Речі Посполитої, коли нестабільний і неконструктивний державний устрій призвів до катастрофи в суспільно-політичному житті цієї країни.

Вищим органом управління в Польщі були так звані державні сейми, які періодично збирались у польській столиці і користувалися верховною владою в законодавстві, суді, адміністрації, народній освіті. У сеймах брали участь представники всіх воєводств королівства з необмеженою свободою голосу. Але крім сеймів, таку необмежену владу мали польські та литовські коронні сановники, особливо канцлери, гетьмани та інші, які обиралися на свої посади на все життя. Крім того, таким правом «нє позвалям» (не дозволимо) користувалися й прості шляхтичі. Таким чином, панувало право не більшості, а меншості, і король був часто символічною маріонетковою фігурою.

І ось у XVI столітті на польський трон сходить Стефан Баторій – людина безмежної відданості державі, противага можновладцям, що були уражені грубим матеріалізмом. Його попередник король Генріх, французький принц Валуа (майбутній Генріх III), утік із Польщі. Стефан Баторій зумів приборкати свавільну аристократію і домігся повної переваги в боротьбі із запеклим ворогом Польщі московським царем Грозним.

Московщина втратила шість міст і була відкинута від Балтійського моря. Усередині Польщі Стефан Баторій упорядкував стосунки з українським козацтвом, уперше визнав його як військову й політичну силу. З'явилися талановиті полководці, де поряд із Яном Замойським, Радзивіллом, Сапєгою та Мелецьким був і українець князь Костянтин Острозький (батько Василя, про якого йшлося раніше). Король поліпшив фінансову систему країни, реформував судові органи й освіту.

Та ось він помирає і на трон Речі Посполитої сходить Сигізмунд III Ваза, син і нащадок шведського короля. Права рука Стефана Баторія, великий канцлер Ян Замойський сподівався, що Сигізмунд підтримає політичну лінію свого попередника. Але він жорстоко помилився. Новий король не відповів навіть на традиційне привітання латиною, оскільки її не знав. Натомість він цікавився алхімією, випускав фальшиві гроші. Це був похмурий фанатичний католик, про якого польський історик Бобржинський писав, що Сигізмунд був просякнутий релігійним завзяттям і при цьому – найгіршим політиком та охоронцем земного добробуту довіреної його піклуванню держави. Його практично зовсім не цікавило суспільно-економічне життя держави, це був, по суті, католицький місіонер. І це тривало, на біду Польщі, 45 років! Проти короля зчинився відкритий заколот сандомирського воєводи Миколи Зебржидовського, який проголосив безкоролів'я. Сигізмунда порятував той же Замойський, але він, не слухаючи порад великого канцлера, вводить в Україні Брестську унію, що завдала величезної шкоди Україні й самій Польщі і стала однією з основних причин загибелі Речі Посполитої. Король орієнтувався на фанатичного іспанського монарха з родини Габсбургів Філіпа II. Саме сподіваючись на його підтримку, Сигізмунд III розпочав одночасно три війни – з Росією, Швецією та Туреччиною.

Постанови польських комісій, дебати й висновки ясно показували прагнення шляхетських кіл звести козаччину до невеликої прикордонної сторожі, віддати її в повне й абсолютне розпорядження польської військової адміністрації, зігнати з «волості», тобто, іншими словами, позбавити власної юрисдикції.

Може, ці заходи й мали б якийсь шанс на успіх, якби не

двадцятирічна праця Сагайдачного, який перетворив Військо Запорозьке на грізну силу, з якою вже неможливо було не рахуватися. Сагайдачний і його оточення розуміли, що тільки нарощування оружної сили козацької може бути гарантією прав і майбутнього українського народу. Але гетьман також розумів, що пряме воєнне протистояння з коронним військом поки не під силу козацькому війську. У цім напрямі і формувалася тактика козацьких ватажків, тих «статочних» чи «старших» елементів від Байбузи і Самійла Кішки до Кулаги і Сагайдачного.

Цьому якнайкраще прислужилася «московська авантюра», як характеризує її Грушевський, яка полягає в тому, що в другій половині 1603 року українські магнати Вишневецькі висунули на політичну арену «царевича Димитрія» як московського претендента, законного сина царя Івана.

Династійна криза в Московщині була запрограмована царем Іваном IV, чия параноя створила довкола трону атмосферу взаємної ненависті та недовір'я. Старший син Івана, Федір, був несповна розуму, молодший – народжений від принаймні шостого шлюбу царя, в той час як православна церква визнавала законними щонайбільше три шлюби. У такій атмосфері загибель від нещасного випадку молодого царевича Димитрія миттєво породила підозру у вбивстві. І підозра впала на Бориса Годунова, який на той час був фактично регентом при слабкому на здоров'я царі Федорі Івановичу.

Тінь цієї підозри висіла над Годуновим весь час його правління. Стихійні лиха, що спіткали Московську Русь на той час (три неврожайні роки поспіль, що призвели до масового голоду й загибелі сотень тисяч людей), були сприйняті народом як підтвердження провини царя, «Божа кара».

У 1603 році один із людей Адама Вишневецького, тяжко захворівши, зізнається на сповіді, що він є урятованим царевичем Димитрієм. Священик не може втримати цю таємницю і розповідає її панові Адаму, а той – своєму братові. Вишневецькі заохочуються піднести «царевича» на московський престол, до них пристають самбірський воєвода Юрій Мнішек та магнати Лисовські.

Із Запорожжя в авантюрі беруть участь близько 2000 людей, ще 1600 добровольців наймають у коронних землях, до того ж у поході взяв участь невеликий загін донців.

Армія псевдо-Димитрія вирушила на Москву 15 серпня 1604 року. Пізніше половина поляків та запорожців відступила, невдоволена затримкою платні й забороною на грабунок, але до «Димитрія» почали долучатися люди, невдоволені правлінням Годунова, зокрема донські козаки. На його користь спрацювала і

смерть Бориса Годунова – тепер до нього переходили ті війська, що були послані проти нього. 20 червня 1605 року він з пошаною в'їхав до Кремля.

Але його царювання було недовгим – 17 травня 1606 року змовники під керівництвом Василя Шуйського вбили псевдо-Димитрія.

Сагайдачний не підтримав авантюру магнатів, але вже в грудні 1604 року під Новгород-Сіверський прийшло велике Запорозьке Військо – близько дванадцяти тисяч бійців. Щоправда, козаки не справдили довіру «царевича», але частина їх залишилась. Вони брали участь у московських бунтах, підтримали повстання Болотникова. Далі вони підтримали повстання терських козаків на чолі з «царевичем Петром».

Коли на сіверському пограниччі з'явився Лжедимитрій «тушинський злодій», він також був підтриманий магнатами Польсько-Литовської держави. У поході цього «другого Димитрія» із Сіверщини активну участь взяло запорозьке козацтво. Сагайдачний, хоч і не був прихильником стихійних дій, за деякими свідченнями, благословив, як зверхник Війська Запорозького, ці дії. Таким чином, Димитрій вдало дійшов аж до самої Москви, з кінця 1608 року в його таборі налічували близько 18 тисяч запорожців, вони були активними учасниками Московської смути. Через рік до них через Білорусь приєдналося ще вісім тисяч низових козаків.

Московське боярство на чолі з царем Василем Шуйським і польський уряд Сигізмунда влітку укладають перемир'я. Але польсько-литовські збройні загони і козацтво й надалі контролювали Московію. Боярська верхівка на чолі з царем Шуйським входить у союз зі Швецією, з Карлом IX – запеклим ворогом Сигізмунда і Польщі. Тоді польські можновладці розглядають таку комбінацію: скористатися військовими здобутками польсько-литовських озброєних загонів і козаків, скинути безпорадного Шуйського і посадити на московському троні Сигізмунда. Проте свавільна польська шляхта не хотіла посилення королівської влади до таких меж, а тому Сигізмунд робить акцент на повернення Польщі Смоленська і Сіверщини.

Король рушив під осінь 1609 року через Білорусь на Смоленськ. Гетьман Жолкевський радив краще забрати раніше Сіверщину, де й так основну роль відігравали запорозькі козаки. Тим часом Смоленськ відчайдушно оборонявся. У щоденнику смоленської облоги повідомляється, що до польських королівських сил приєдналося три тисячі козацтва, потім до них пристає ще й частина військ козацьких, які пішли з Димитрієм під Калугу. Жолкевський у своїх записках свідчить, що козаків під

Смоленськом назбиралося близько 30 тисяч. А один із учасників смоленської кампанії свідчить: «Запорозьких козаків у різних місцях у Московщині страшенна сила, рахували їх більше сорока тисяч, трохи не з усім кошем із Запорожжя вийшли».

Природно, що один із головних зверхників запорозького козацтва Петро Конашевич Сагайдачний не міг залишатися осторонь цих подій, хоча прямих свідчень маємо мало. На Сіверщині за активної участі козацького війська взято було Чернігів, Новгород-Сіверський, Почеп, Брянськ, Козельськ і багато тамтешніх замків. Було здобуто Стародуб, де московська залога завзято оборонялася, захисники кидались у вогонь. Новгород-Сіверський було здобуто без кровопролиття полковником Гунченком, який із тритисячним козацьким військом підступив до міста.

Аж улітку 1611 року було взято Смоленськ, і польський король скликав сейм, щоб продовжити військові дії. У своїй промові на сеймі король акцентував на успішних діях польських військ, не особливо зупиняючись на вирішальному значенні козацького війська. Сейм схвалив дії короля, але грошей на війну не виділив. А тим часом польська залога сиділа в Москві і правило Московщиною боярство іменем польського королевича Владислава, якого сватали на московський трон. Тим часом по всій московській землі ширилося невдоволення фактичною окупацією Москви. Через брак грошей почалося масове дезертирство з польської армії на чолі з литовським гетьманом Ходкевичем. Згадується у свідченнях тодішніх хроністів про великий козацький корпус, що налічував 15 тисяч вояків. Ходкевич дає точні дані про кількість козаків у Московщині – 30 тисяч. Більші й менші козацькі загони були по всіх кутках Московської держави. Коли похід Ходкевича під Москву зазнав поразки, козацьке військо пішло на північ, на Вологду, Тотьму, Сольвичегодськ.

У 1612 році поляки склали зброю в Москві, але воєнні операції на Сіверщині продовжувалися, і головну роль тут відігравали козаки. Король складає їм подяку за службу, Сагайдачний одержує на Запорожжя грамоту. Король також надає Путивль з волостю магнату Вишневецькому, що був одним з ініціаторів цієї війни. Сигізмунд просить Запорожжя допомагати Вишневецькому, щоб затримати у своїх руках путивльські землі.

На півночі козацькі полки протягом 1613-го і 1614 років доходили під Архангельськ, Холмогори, Олонець, єдналися із шведськими військами для спільних операцій.

Чотири роки українська козаччина надавала неоціненні послуги польському уряду в московській війні. Десятки тисяч

українців важили життям за Річ Посполиту. Невиплачені борги Польської корони щодалі обґрунтовували право козаків на свої права. Козацькі впливи, козацьке право, козацьке панування в Україні, вже перед тим добре розвинуте, знаходить нові опорні точки, нові вимоги до держави за козацьку службу.

Саме тут і знаходить опору для своїх державницьких змагань Петро Конашевич Сагайдачний. Він прагне використати козацьку військову силу на державний лад, веде тонку дипломатичну гру, бере участь у польських сеймах, має стосунки з польським королем. Підписується декларація, де козаки обстоюють право обирати старшину тільки на раді Війська Запорозького. Декларацію підписали гетьман Сагайдачний та вся старшина козацька. Прагнучи викорінити протестантство у Швеції, король повністю втрачає свої позиції, а між тим рушає походом на російське місто Смоленськ.

Саме тоді Московія переживала Смутні часи. Московити збирають військо й обирають царем боярина Шуйського. Але він не виправдав сподівань російських патріотів і втягнув державу в іще більшу смуту. Тоді з'явилися зверхники, які вирішили об'єднати Русь і Польщу в єдине політичне тіло через обрання на московський престол нової династії. Вибір упав на сина Сигізмунда III королевича Владислава. З Москви до Сигізмунда було направлено посольство на чолі з митрополитом Філаретом і князем Голіциним з проханням надати королевичу Владиславу московський престол. Але Сигізмунд кидає послів до в'язниці, а Московія обирає нового царя – Михайла Романова.

Як уже зазначалося, польський король прагнув забезпечити Польщі спірні землі (Смоленськ і Сіверщину), були в нього вагання й щодо коронації Владислава. Сейм схвалив рішення короля, пробачив йому самовільний початок військових дій і доручив йому вести війну по-козацьки «не на те, що є, а на те, що буде».

Розпочинається запекла боротьба московитів з Польщею. Під стіни Москви прибуває з гетьманом Ходкевичем королевич Владислав добувати царську корону. Однак економічне становище Польщі було катастрофічним, грошей на оплату війська не було, і воно пішло від стін Москви, кинувши напризволяще свого зверхника. І ось тоді польський уряд для врятування становища звертається до єдиного боєздатного на той час війська – козаків України. Саме в цей час і з'являється на історичній арені славетний гетьман і державець Петро Конашевич Сагайдачний.

Поки козаки вели переговори над Россю, королевич Владислав йшов під Смоленськ, щоб силою «підтвердити» свої

права на московський трон. Стихійність польсько-литовського війська затримує його у Вязьмі. Козаки не поспішають на допомогу. Сейм, який не надто підтримував московську війну, знову не дає на неї грошей. Щоб якось вплинути на козаків, сейм зобов'язує їх спалити свої човни, щоб вони не виходили в море на турків, і дає відшкодування шість тисяч золотих. Гроші були виплачені коронним підскарбієм. Не доводити до загострень, але не випускати Польщу з воєнного млина, дипломатичним шляхом боротися за свої права, маневрувати військовою силою – такою була політика Сагайдачного.

Знаючи розхитаний державний устрій Речі Посполитої та її свавільного сейму, гетьман Сагайдачний висуває чотири вирішальні вимоги:

1) розширення козацької території;

2) свобода і захищеність православної віри в Україні;

3) збільшення кількості козацького війська;

4) визнання з боку Польщі судової та адміністративної автономії України.

Робити було нічого. Зціпивши зуби і погамувавши шляхетський гонор, король та сенат зголосилися на всі ці вимоги Сагайдачного і прислали до його війська клейноди – булаву, бунчук, печатку і знамено. Потрібна була ще й згода злополучного сейму, але справа не терпіла зволікання. І тоді Сагайдачний збирає двадцять тисяч козацького війська і на початку серпня 1618 року рушає на землі Московського царства.

На своєму шляху він захопив Путивль і Лівни, полонивши в Лівнах воєводу Микиту Єгупова-Черкаського.

Лівни були однією з невеликих фортець «засічної смуги», залога налічувала лише 940 людей. Козаки вчинили там таку різанину, якої встидалися би й турки. Бєльський літопис оповідає про це так: «А пришол он, пан Саадачной, с черкасы под украинной город под Ливны, и Ливны приступом взял, и многую кровь християнскую пролил, много православных крестьян и з жёнами и з детьми посёк неповинно, и много православных християн поруганья учинил и храмы Божия осквернил и разорил и домы все християнские пограбил и многих жён и детей в плен поимал». Разом з залогою та жителями загинув другий воєвода – Петро Данилов.

Надалі Сагайдачний підступає до Єльця. Залога цього міста також була невелика (1969 стрільців), але під командою воєводи Андрія Полєва опиралася так відчайдушно, що Сагайдачний вирішив не витрачати сили у кровопролитних штурмах, а взяти місто хитрістю. Він зняв облогу і зробив вигляд, ніби відступає. Воєвода Полєв кинувся навперейми, і коли його військо

віддалилося від міста, залишений Сагайдачним у засідці загін козаків атакував Єлець і взяв його. І знову кривава різанина зачалася на вулицях міста. Винищивши все населення до ноги, козаки спалили Єлець. Тут же здобиччю Сагайдачного стало і московське посольство, яке їхало в Крим на чолі зі Стефаном Хрущовим та Семеном Бредихіним.

Під проводом Сагайдачного, але окремо від нього діяв Михайло Дорошенко. Він узяв міста Лебедян, Данков, Скопин і Ряжськ, а потім увірвався на Рязанщину й підійшов до Переяслава. Для облоги Переяславля-Рязанського забракло сил, тому Дорошенко повернув загін назад до Єльця, розоривши Воронезький повіт.

Тим часом Сагайдачний робить швидкий перехід козацького війська від Єльця до Шацька. Завдяки такому маневру захисники міста були захоплені зненацька. Козаки й раніше використовували такі раптові маневри в ході московсько-польської війни 1609—1612 років. Так, один загін запорозьких козаків, який вирушив на Стародуб, рухався вдень і вночі, долаючи за добу до тридцяти верст. Козаки несподівано з'явилися під Стародубом і з ходу захопили місто. Причому вони взяли добре укріплений замок з артилерією і людьми, який великі війська до того здобути не могли.

Потім Сагайдачний обложив місто Михайлов, наказав нищити стіни палаючими ядрами, і всередину міста запустили силу-силенну вогняних стріл. Однак усі зусилля козаків були марними. До обложених пробилися вісімдесят стрільців і ратники з Калуги та Серпухова. Всю добу військо Сагайдачного готувалося до штурму фортеці. З підручних матеріалів ладнали дерев'яні щити, драбини. Солома, хмиз, великі гілки дерев йшли для примету – завалу під оборонні стіни та вежі, який потім підпалювався. Козаки оточили місто суцільним кільцем. По дерев'яних стінах вівся прицільний вогонь із гармат запалювальними ядрами, хмарою сипалися стріли. Через два дні боїв захисники міста зробили вилазку, під час якої «запорогам» було завдано втрат і знищено щити, штурми і примети. Та за кілька днів козаки повторно оточили Михайлов. Цього разу об'єктом нападу стала сторожова вежа, до якої підставили примет. Закипів рукопашний бій, щоб розпорошити сили михайловців. Сагайдачний наказав ударити по Архангельській брамі.

Ситуація в обложених стала критичною. У них закінчився порох, вони почали «зело знемагати і скорбіти». Та все ж з останніх сил вони зробили нову вилазку і спалили знаряддя для облоги.

Мешканці міста відчайдушно захищались, і Сагайдачний вирішив залишити місто, бо треба було поспішати до Москви на допомогу королевичу Владиславу. Проти Сагайдачного вислана була царем російська рать на чолі з князем Пожарським. Вона йшла від Пафнутьєва монастиря до міста Серпухова. Однак рать при зустрічі з силами Сагайдачного розбіглася, сам воєвода князь Пожарський занедужав і повернувся до Москви, а замість нього було призначено нового воєводу князя Григорія Волконського, який мав отаборитися в місті Коломні і не допустити Сагайдачного на переправу через річку Оку. Але й ця московська рать була розсіяна. Війська Сагайдачного, переправившись через Оку, рушили Каширською дорогою. Невдовзі вони були вже біля Донського монастиря під самою Москвою.

Тоді, зібравши всіх, хто міг носити зброю, з Москви виступила боярська рать. Але, як свідчить московський літописець, «грех наших ради, ужас их взя, и они бою не поставиша». Тоді Сагайдачний без перешкод з'єднався із залишками польського війська на чолі з королевичем Владиславом. Він урятував життя королевича і всього війська Речі Посполитої. Саме козацькому гетьману була доручена облога Москви, а приступ призначено в ніч перед святом Покрови Пресвятої Богородиці. Настав вирішальний час не тільки для Москви, а й для всього Московського царства. Опівночі Сагайдачний підійшов до самої Москви і зупинився біля Арбатських воріт. Військам було віддано наказ про облогу, вибухом виламані Острожні ворота, і козаки почали приступ. Але гетьман раптом звелів припинити облогу і відступити.

Що ж сталося? Яку загадку сховала тут історія?

На ці запитання відповідає видатний український історик і вчений, літописець козацької слави Дмитро Яворницький. «Про боягузтво Сагайдачного не може бути й мови: його ім'я наводило жах і трепет на турків і татар, а мужність була відома усім. Думку про підкуп Сагайдачного Москвою також треба відхилити хоча б тому, що гетьман не тільки не прагнув багатіти, а, навпаки, усе своє добро завжди роздавав на корисні справи. Залишаються здогади істориків на цей рахунок. Оскільки приступ почався під час святкування храмового свята Покрови Пресвятої Богородиці, то вони (козаки. – *Л. Т.*) потяглися, зачувши дзвони, до своїх шапок, щоб їх зняти з голови, і мимоволі піднесли руку до обличчя, щоб перехреститися, і… припинили кровопролиття своїх братів по крові і по Христу». Сам Яворницький, а перед тим П. Куліш вважають таке пояснення «більш романтичним, ніж правдоподібним». Так вважає і Михайло Грушевський, який дає історичну картину після облоги Москви.

«Але все-таки прихід козаччини і приступ під Москву, хоч і невдалий, зробили своє враження в московських колах, і вислані сеймом для укладання трактату комісари, що весь сей час вели свої переговори, поспішили використати се враження, щоб посунути наперед свої торги. Московське правительство стало більше податливе на польські жадання. І комісари, стараючись сповнити бажання сейму – щоб протягом року московська справа була покінчена, почали гнати до угоди, хоч і всупереч бажанням короля. Жигимонт, щоб дістати дозвіл на дальше ведення війни, розписав новий сейм на початок 1619 року. Королевич зі своїми дорадниками збирався зазимувати в московських землях, щоб весною, з новими засобами повести кампанію далі. За продовження війни стояв і Сагайдачний, що по невдалім приступі під Москву пустився на Калугу, здобув і знищив її. Але комісари, не оглядаючись на ці плани і бажання, всіма силами вели до помирення, і в два місяці по приступі під Москву в селі Деуліні уложено угоду на 14 літ. Москва відступила Польсько-Литовській державі забрані землі: Смоленщину і Сіверщину. Чернігів, Новгород-Сіверський, Стародуб, Почеп, Трубчевськ, Путивль, Рильськ, Сівськ стали пограничними городами Московської держави».

Гетьман, як свідчать факти його діяльності, був великим політиком, свідомим свого покликання і відповідальності за долю України та Запорожжя. Він бачив, що, з одного боку, доля України й Січі залежить від Польщі, а з другого – від Московської держави. Він прагнув «золотої середини» між цими двома силами, розуміючи, що цей баланс – основа його власної сили. Як підданий Польсько-Литовського королівства і громадянин Речі Посполитої він зробив усе, що від нього вимагали, – врятував королевича і його військо. Очевидно, він не бажав приниження Московії і натомість вивищення Польщі. Адже при вкоріненні Владислава на московському престолі він позбувся б інструменту для впливу на Сигізмунда – і навпаки.

Раставицька угода та православне відродження

А як просьбу ту король і сенат одклали,
Патріарха отоді саме зустрічали,
Із землі святої був, із Єрусалима,
Де з'явилася на світ православна віра.
Патріарха наш гетьман з військом привітавши
В Києві, поклон йому доземний поклавши,
З православними почав раду учиняти,
Щоби пастирів могли православних мати.

З «Віршів на жалісний погреб гетьмана Сагайдачного»

Повернувшись в Україну, козаки зажадали від польського уряду винагороду за московський похід. Коронний гетьман Жолкевський писав у своєму листі: «Козакам обіцяно було жалування 40 000 злотих. Скільки зусиль треба було докласти, щоб заспокоїти запорожців, – настільки вони усвідомлювали свою силу! Було чимало торгу й балачок; вони домагалися то одного, то другого. Дали їм 20 000 в нагороду за московську службу і 700 сувоїв сукна в рахунок обіцяної плати». Натомість вимоги Сагайдачного і запорожців щодо статусу козацького війська і козацького краю виконані не були. Так було не раз. І перед цим кілька разів збиралися депутати польські та козацькі. Але це була розмова пана з хлопом. Так сталося і цього разу. 1619 року польські комісари прибули до Києва, і знову почалися безплідні переговори. У свою чергу Сагайдачний зібрав військо під Білу Церкву і готовий був зі зброєю в руках боронити козацькі права. У відповідь на це польське військо стало на річці Раставиці.

Переговори знову закінчилися для козаків невдало. Вони втрачали право на морські походи на Туреччину, кількість їхнього війська обмежувалась, автономія, судова й адміністративна,

скасовувалися.

Цікаві деталі й атмосферу цих переговорів знаходимо в рапорті польських делегатів, які були прислані в козацький табір для переговорів. «Поїхали ми до них, тільки розвиднилось, і застали їх при шикуванню війська. Спинили нас, не давши переїхати греблі на Узені, просили, щоб ми почекали, поки вони впорядкують полки. Довго йшлися ці маневри, але вже і гетьман Сагайдачний наближався до нас. Ми наблизились і сказали, що нам не те важливо, щоб військо переписували, але щоб прийшли до угоди і комісію уложили; передали вам декларацію комісарів, а від нас узяли реверсал. Поставили вони одинадцять полків; майже всі були з огнистою стрільбою, їх було на наш погляд до восьми тисяч. Подали нам реєстр свого перепису, і в нім було війська 10 600. Потім нас привели до армати; при ній було більше 200 піхоти з рушницями. Стріляли з усіх гармат. Сагайдачний, зійшовши з коня, запросив нас їсти. На наше прохання потім били бубни на раду; мало витративши часу на їжу, пішли ми на нараду. Там признали їм, що, вбачаючи у них готовність воєнну, переказуємо подяку вашої милості (Жолкевського). Ми говорили, що в такій великій громаді важко дійти згоди, і Сагайдачний з старшиною відійшов з нами осібно. Насамперед не згодилися вони, щоб брати гроші у Львові, а щоб у Києві на св. Іллю, і на це ми зважилися згодитись. По-друге, просять, долю з шляхетських маєтностей їм виходити до того ж свята св. Іллі, і на це ми зважилися згодитись. По-третє, коли ми сказали про волю гетьмана (Жолкевського), щоб їм тільки 3000 війська лишилось, – на це ніяким чином не хотіли пристати. Казали «ми вже виключили 5000 неналежних до війська і зосталися самі по собі, і то нічого не буде коштувати королеві і Речі Посполитій».

Загалом умови Раставицької угоди були такі:

козацьке військо, яке налічувало 20 тисяч чоловік, зменшувалося до 3 тисяч;

усі козаки, які вступили до війська протягом останніх 5 років, виключалися з реєстрового війська і мусили повернутися під владу панів і державців;

Реєстрові козаки повинні були виселитися з маєтків шляхти та духовенства, інакше вони перетворювалися на кріпаків. Їм дозволялося жити тільки в королівських (державних) маєтностях;

реєстровці мали утримувати залогу на Січі. Їм встановлювали платню 40 тисяч золотих;

козацька старшина зобов'язалася знищити човни, покарати козаків, які брали участь в останніх морських походах на Крим і Туреччину, і погодитися на кандидатуру гетьмана, якого призначить польський король.

Угоду козаки змушені були підписати, але козацька старшина на чолі з Сагайдачним, поступаючись тискові польського уряду, мала надію, що й цього разу реальні обставини усунуть всі обмеження.

Сагайдачний, щоправда, їздив на Низ і палив козацькі чайки, але скоріше про людське око, бо реальна їх кількість не зменшилась.

На початку 1620 року Петро Сагайдачний відправив до Москви посольство на чолі з Петром Одинцем. Листом Сагайдачний пропонував цареві службу запорожців – якої цар, однак, не прийняв, проте поставився до пропозиції прихильно і подарував послам 300 рублів.

Саме в той час у Москві перебував патріарх Константинопольський Феофан. Можливо, головною метою посольства були перемови саме з ним, а не з царем. Лист до царя був лише приводом до відрядження послів. Сагайдачний добре знав, що зараз цар не прийме його пропозиції, бо Москва не може дозволити собі ще однієї війни.

А от патріарх був йому конче потрібний. Бо зараз настав саме час, щоб поставити руба питання про відновлення православної ієрархії в Україні.

Ми вже з'ясували, що твір Сагайдачного «Пояснення про унію» мав, скоріш за все, унійну спрямованість – інакше чому його схвалював ідейний католик Лев Сапєга в листі до місіонера Унії Йосафата Кунцевича? Але від того року, як його було написано, минуло два десятиліття, протягом яких справу церковної Унії було скомпрометовано. Польська сторона зробила все, аби поєднання церков перетворилося на інструмент поневолення та полонізації українців.

Сагайдачний розумів: людина, яка стала б на захисті православ'я, здобула б безпрецедентний вплив на українських теренах. Навіть якщо в нього ще залишилися унійні переконання від часів юності, він давно вже їх не висловлював. Відтепер він був відвертим супротивником Унії і робив усе, щоб унійна справа в Україні зазнала поразки.

Але московський похід, м'яко кажучи, не сприяв іміджеві захисника православної віри. На Москві обрали царем Михайла Романова, а його батько, митрополит московський Філарет, був заручником у Литві. За умовами Деулінської угоди, Філарета мали відпустити з полону, з тим щоб направлений з Константинополя патріарх Феофан поставив його в патріархи Московські.

Сагайдачний скористався з нагоди проїзду Феофана через

київські землі. Він гарантував захист і свободу як самому патріархові, так і тим із православних ієрархів, кого він поставить на єпископство в Київщині.

У свою чергу, Феофан суворо ганив Сагайдачного за напад на московські землі, казав, що Військо Запорозьке тепер прокляте за свої дії. Сагайдачний уклінно благав прощення за себе і всіх козаків, аж поки серце Феофана не зм'якшилося. До того ж гетьман мав своєрідну «індульгенцію» – грамоту від московського царя, у якій він, хоча й відмовлявся від служби, але ж робив «мале пожалування», отже – прощав козаків.

Висвячення семи єпископів і одного митрополита відбулося потаємно, у підвальному приміщенні Київської лаври, вночі, під міцною козацькою охороною. На митрополита висвятили Іова Борецького, ігумена Києво-Михайлівського монастиря, ректора Київської братської школи. На той час Київ був найбільш покозаченим містом України, центральним вогнищем культурного й національного життя.

Король Сигізмунд, дізнавшись про цю акцію, був страшно розгніваний. Він оголосив Феофана турецьким шпигуном та самозванцем, а поставлених ним єпископів – незаконними. Уніатські єпископи, що сиділи на їхніх кафедрах, заявили, що не пустять їх до своїх міст. Проте гнів короля був безсилий: міцна козацька охорона проводила Феофана, на Іова Борецького також ніхто не міг підняти руку.

Подальшим кроком було запровадження братства, яке було заявлено вже раніше, але чекало на благословення константинопольського патріарха. До братства вписалося «безчисленно» різного народу, міщанства і шляхти. І завершив це переможне дійство відновлення православ'я гетьман Петро Конашевич Сагайдачний, який вписався у братство усім Військом Запорозьким, приймаючи тим самим братство під свою опіку.

Запорозькі козаки шанували православну церкву. Досить лише поглянути на місця колишніх запорозьких Січей, на різні речі церковного вжитку, що дійшли до наших днів, щоб переконатися в цьому. Знайшовши якийсь величний острів посеред Дніпра або примітивши який-небудь підвищений «ріг», запорозькі козаки перш за все зводили церкву, найчастіше в ім'я Покрови Пресвятої Богородиці, а вже потім споруджували всі інші будівлі. Вони казали: «Нехай красується храм Божий у небесній височині, і нехай святі молитви несуться від нас прямо від землі до престолу Господа Бога». У найтяжчих ситуаціях і сумних подіях церква завжди складала найголовнішу турботу січових козаків: коли в 1709 році запорозькі козаки тікали від «москаля», то передусім захопили з собою церковне майно.

Перша церква існувала в запорозьких козаків уже близько 1576 року, саме тоді, коли польський король Стефан Баторій дарував їм «місто Трахтемирів з монастирем і перевозом та старовинне містечко Самар з перевозом і землями вгору Дніпра по річку Оріль». Так чи інакше, але запорозькі козаки, маючи головним центром своїх поселень місто Стару Самару, вже близько 1576 року звернули увагу на віковий дрімучий ліс, «дубову товщу», що знаходилася вище міста. Саме тут, на просторому острові, між річкою Самарою та її рукавчиком Самарчиком, влаштували церкву, першу у своїх вольностях «з шпиталем, дзвіницею та школою при ній» в ім'я святителя і великого чудотворця Миколая; забезпечили її церковним майном, богослужбовими книгами, ризницею і виписали для новоствореної церкви ієромонахів з Київського монастиря, а в 1602 році цю церкву перетворили на Самарський Пустельно-Миколаївський монастир і ввели там богослужіння по чину Афонського монастиря.

Саме цей монастир був оспіваний у славнозвісному романі Олеся Гончара «Собор». Коли майстер Погребняк почав проектувати собор, у нього з'явилися сумніви і він, за переказами, усамітнився в самарських очеретах. Там йому явився святий Миколай і показав, яким має бути храм. Майстер з оситнягу створив модель храму і тільки тоді взявся за його будівництво. Собор був закладений за благословенням київського митрополита Гаврила Розанова в 1773 році, як значиться у старому «Описі майна», що зберігався у церкві Новомосковська. Охоронцями побудови храму були відставний запорозький суддя Антон Головатий та кошовий отаман Іван Чепіга. Уся будова, окрім кам'яного фундаменту, споруджена була із дубового і соснового лісу і складена за допомогою тиблів-шипів між колодами та замків. Храм було освячено місцевим протопопом Григорієм Порохнею. За побудову величного храму майстрові Якиму Погребняку видано було самарською запорозькою старшиною відповідний атестат.

Відтоді запорозькі козаки, дбаючи про святість православної віри за відведений їм історичний шлях, влаштували у себе 44 церкви і відкрито виступили на боротьбу за предківські святині. До козаків приходили духовні особи із Польщі, Афона, Єрусалима, Константинополя. Січовики кілька разів посилали подарунки константинопольському патріархові і, у свою чергу, не раз одержували від нього дорогі подарунки. Це були чудові золототкані ризи та аналой із арабського дерева, який, за переказами, належав знаменитому проповіднику Іоаннові Златоусту.

Отже, Київ після тривалого занепаду свого церковного життя став знову церковною столицею, резиденцією митрополита, столицею всього православного єпископату на всі українські й білоруські землі.

Проголосивши на початку другого десятиліття XVII століття релігійну справу українську своєю справою, заявивши солідарність із православним духовенством, козаччина та її провідник Сагайдачний мусили глибше ввійти в культурно-релігійне й національне життя, яке на той час почало зосереджуватися в Києві. Київ здавна був у тісних зв'язках з козаками. Ще в 1580 році кияни зверталися із проханнями «до пана Оріховського гетьмана запорозького». Тепер козацькі хутори та села все більше обступали Київ. Через те інтенсивне релігійно-культурне життя Києва не могло не справляти враження на козаків. Старий Трахтемирівський монастир на півдорозі між Києвом та Черкасами був важливою ланкою у зносинах козаччини та духовенства. Напівофіційна козацька резиденція, де відбувалися козацькі ради й містився арсенал, і разом з тим – монастир, відновлений запорожцями, їхня святиня і твердиня на тривалий час, Трахтемирів єднав політичні козацькі інтереси з релігійно-національною справою, що стала тепер для козаків своєю. Цю обставину повною мірою використав Сагайдачний, який зміцнював цитадель. На чолі цього релігійно-культурного і політичного центру стояв архімандрит Єзекиїль Курцевич, що вів свій рід від волинських князів. Це була людина з європейською освітою – вихованець Падуанського університету, у каталогах якого записав він своє ім'я українською тогочасною мовою. Під його керівництвом Трахтемирівський монастир посідає важливу релігійну і політичну позицію. Сюди заїздило київське духовенство на чолі з митрополитом, щоб бути присутнім на козацькій раді, впливати на її рішення і простежувати козацьку політику.

Київ у першому та другому десятиліттях XVII століття ставав чимдалі помітнішим центром українського релігійного та національного життя. Завдяки зміцненню козацтва він перестав бути воєнним форпостом на українському прикордонні. У ньому набувають поширення елементи тодішньої польської офіційної культури. Знов-таки Сагайдачний переносить акцент свого впливу саме на Київ, розуміючи його особливе значення у становленні українства. Зростала й українська опозиція проти асимілятивних домагань. Усе більше католицьких кляшторів і церков з'являється в Києві. Так, скажімо, бернардини осіли тут ще з 1620 року. Натомість з'являються інституції українські. Їх очолює Печерський архімандрит Єлисей Плетенецький, наступник

славного Никифора Тура, що збройною силою відборонив від Унії печерський монастир. Він залучив козацьку силу не тільки на повернення печерських маєтностей, конфіскованих королем, але й під егідою козацькою розпочав плідну й інтенсивну культурну роботу. Величезні культурні скарби, збережені поколіннями печерських старців та ігуменів, знайшли своє застосування в новій добі культурного відродження. Плетенецький робить із Печерського монастиря твердиню православ'я. Єлисей Михайлович Плетенецький був шляхетного роду («зацныхъ и побожныхъ родичовъ был урожоный») з дрібної шляхетської родини, що дістала ім'я від свого родового гнізда Плетенич.

Печерський архімандрит купує друкарню, закладену в Стрятині Гедеоном Балабаном, перевозить її до Києва, розширює і збільшує. Автор тогочасного панегірика так описує цю визначну подію в культурному житті Києва:

> Босъ воскресилъ друкарню припалую пыломъ
> Балабана цнотъ велкихъ речю и теж деломъ;
> Онъ за благословенством отца намъ святого
> Удалъся до ремесла цного…

Наприкінці 1616 року вже була надрукована перша книга «Часословець», потім вийшло розкішне монументальне видання «Анфологіонъ». За першою книгою почали вчитися учні київських шкіл. За кілька років по виходу «Часословця» побачило світ понад тридцять книжок. Це було більше, ніж дали всі інші друкарні України. Для потреб печерської друкарні Плетенецький відкрив фабрику паперу в Радомишлі на річці Тетерів. З'являються свої художники і гравери. Так, «Анфологіонъ» був прикрашений 18 образами святих. Прославляє слов'янський світ визначний учений і мовознавець Памва Беринда зі своїм «Лексиконом словянороссκім». Цей словник протягом тривалого часу був найповнішим і найбільшим. Великий і значний слід залишає в культурному та релігійному житті Лаврентій Зизаній, колишній дидаскал Львівської братської школи, один із багатогранних і найосвіченіших людей свого часу. Він став автором букваря, граматики, словника, катехізису, показав себе як педагог, полеміст, проповідник, перекладач і редактор.

Разом із заснуванням друкарні в Печерському монастирі виникає фундація Галшки Гулевичівни, жінки маршалка мозирського Стефана Лозки – «Добра свои власные дедычные, прав и вольностий шляхетскихъ будучие». Ця подробиця дуже важлива, оскільки тільки засновані на «дідичних» шляхетських ґрунтах православні церкви і монастирі не підпадали під

заборони й утиски польської католицької влади. Для більш повного і безпечного здійснення своїх планів Галшка Гулевичівна заявляє, що «зараз у той двір впровадила благовірного священоінока отця Ісаю Копинського й інших ченців, а також школу».

Київська братська школа стала родоначальницею славетної Київської академії і єдина з усіх братських шкіл досягла вищого ступеня. Програма школи передбачала викладання слов'янської, книжної української, грецької, латинської та польської мов, а також граматики, піїтики, риторики, філософії, арифметики, геометрії, астрономії, історії, музики. До викладання цих предметів Борецький запросив знаних вчених, письменників, громадських діячів. Багато важило опікунство Петра Сагайдачного як члена братства і ктитора училища Києво-Братського монастиря, на утриманні якого була школа. Пізніше братчики напишуть московському царю Михайлові Федоровичу Романову: «Ми влаштували з великим накладом школу, щоб навчати дітей своїх слов'яно-руської й елліно-грецької мов та інших наук… для того, щоб вони не пили з чужого джерела смертоносну отруту західної схизми і не схилялись у темряву римлян».

В оплоті православної віри – Києво-Печерській лаврі засновується вчений гурток, членами якого стали Захарій Копистенський – визначний православний церковний діяч, Тарасій Земка – ігумен Братського монастиря в Києві, ректор Братської школи та керівник друкарні Києво-Печерської лаври, Памва Беринда – відомий лексикограф, письменник і сам Іов Борецький. Усі вони однодумці гетьмана Сагайдачного в його піклуванні про майбутнє України, про відновлення православної митрополії.

Трохи пізніше в Києві з'являється постать, що стала знаковою в українському культурно-просвітницькому та релігійному житті. Це був Петро Могила, який під час Хотинської війни перебував у стані гетьмана Сагайдачного.

Проте не будемо забігати вперед.

Хотинська Іліада

За вітчизну-бо краще і голову скласти,
Ніж піддатись ганебно, навколішки впасти.
Тож коли хто не хоче за край умирати,
Той з вітчизною згодом піде погибати.

З «Віршів на жалісний погреб гетьмана Сагайдачного»

Отже, репутація Сагайдачного, що трохи похитнулася після Раставицької угоди, зміцнилася завдяки відновленню Київської митрополії. І ось тут знову козацька стихія вирвалася з його твердих рук. Козаки не корилися курсу старшини і не мирилися з поступками, зробленими для нейтралізації зазіхань шляхти. Особливо ремствували козаки через обмеження реєстру та заборону морських походів. Коли Сагайдачний вийшов на Перекоп зі старшиною та реєстровцями, з-поміж невдоволених, особливо виписаних з реєстру, почався рух проти нього. У результаті це свавільне козацтво скидає Сагайдачного з гетьманства й обирає Яцька Неродича-Бородавку, «зі всіх найнецнотливішого і найбунтівнішого», як характеризує його польський зверхник Жолкевський. Бородавка заявляє козакам, що «не тільки на море, а й до пекла готовий іти з ними». Грандіозний похід на море – це було перше, чого жадала свавільна козаччина, і відразу почалися приготування до нього. Не тільки в Польщі, але й по всій Туреччині пішли поголоски, що козаки на трьохстах чайках готуються до великого походу.

Одначе Сагайдачний зберіг своє верховенство і вплив у Києві та Трахтемирові – центрі твердої козаччини. Городове козацтво продовжувало горою стояти за Сагайдачного. Офіційно Сагайдачний числився полковником Запорозького Війська, реально – був повним господарем на волості. І тим часом як свавільна козаччина Бородавки готувалась до великого морського походу, всупереч домовленостям із поляками, Сагайдачний із «твердою козаччиною» проводив у життя план відродження православної конфесії.

На гетьманському уряді, який він держав десять років,

Сагайдачний наполегливо і систематично проводив реорганізацію війська. Він також очищав його від усіляких зайд, що нищили військову дисципліну. У його умові, що її він прийняв разом із польською стороною, читаємо: «Ремісникам, купцям, шинкарям, війтам, бурмистрам, кафаникам, бакалезям, різникам, кравцям та іншим неосілим людям, а також усім новоприбулим, що були міщанами і від двох років ухилилися від присуду урядів та прилучилися до нашого війська, наказуємо, щоб не називалися козаками, й вилучаємо їх від себе і на майбутнє таких до нашого війська приймати не будемо».

Сагайдачний подбав про те, щоб усі козаки мали рушниці й коні. Були заведені муштра й огляд усього війська. Дисципліна при ньому стала дуже суворою – за провини карав на горло. Він розумів, що без війни козаки не зможуть жити; плата була невелика, і тільки воєнна здобич могла вирішити справу. Для цього був потрібен великий флот, і Сагайдачний збільшив число козацьких чайок до трьохсот.

Його великий дипломатичний хист завжди йшов на користь козацькому війську та Україні. Переговорами він досяг того, щоб поляки скасували наслідки баніції (урядовий присуд до вигнання з краю і позбавлення громадських прав шляхетних осіб, які провинилися перед Річчю Посполитою). Це дало змогу козакам осідати по містах, визнано було окремий козацький присуд, запроваджено постійну плату козацькому війську.

Проте всі ці заходи не могли вдоволити низовиків, яких не брали до реєстру. Ішов поголос, що козацтво перетворюється на нове панство. Сагайдачного звинувачували у зраді, у тому, що він хотів знищити козацтво.

Певною мірою ці закиди були справедливі – Сагайдачний насправді хотів позбутися того недисциплінованого, зарозумілого, жадібного на здобич та байдужого до державних інтересів козацтва старої формації. Воно зробило свою справу, воно має піти. Сагайдачний вважав своїм дітищем інше козацтво – дисципліноване, добре обізнане з військовою справою, осіле на землі – а отже, пов'язане корпоративними інтересами. Він сам виносив, викохав, випестив це дітище і ніколи не віддав би його до чужих рук, а хіба що мертвий. Петиція до московського царя була лише політичним ходом – на Москві навіть найшляхетніші бояри почуваються «царськими холопами», а хіба він гідний такої долі? Хоч Корона і прагнула раз по раз одійняти козацькі вольності, проте ці вольності в неї можна було вибороти і зробити Річ Посполиту такою, якою вона є за своєю назвою – Справою Суспільною, і там Сагайдачному знайшлося б гідне місце.

Отже, Сагайдачний міцно тримався лояльності до Корони. Він

твердо знав: хоч би що мислив собі Сигізмунд, а у скрутну годину він звернеться по допомогу до Запорозького Війська.

Година ця неминуче наближалася. У лютому 1618 року в Туреччині внаслідок палацового перевороту до влади прийшов юний Осман II, який посів трон свого дядька Мустафи I, скинутого яничарами. Уклавши перемир'я з Персією, молодий султан розпочав активну підготовку до війни з Польщею. Спроби польського уряду залагодити суперечності між двома державами за допомогою дипломатичних переговорів успіху не мали.

Незважаючи на таке непевне становище, воєнні приготування Польщі не відповідали викликам часу. Коронний гетьман Станіслав Жолкевський спромігся зібрати лише десятитисячне військо. З цими мізерними, як на такий випадок, силами він перейшов Дністер і рушив у напрямку Ясс, щоб з'єднатися з військами молдавського господаря Граціані. Невдовзі на Цецорські поля, що у Волощині-Молдові, прибуло величезне турецько-татарське військо на чолі з Іскандер-пашею та кримським ханом Джанібек-Гіреєм. Розпочалася запекла битва, яка тривала сімнадцять днів. Наслідки її для польського війська були катастрофічними. Полягли на полі бою кращі полководці Польщі. Загинув і Жолкевський. Його відрубану голову турки відправили до Стамбула. З-поміж полеглих був і Михайло Хмельницький – батько майбутнього гетьмана України Богдана Хмельницького, сам Богдан Хмельницький, а також майбутній коронний гетьман Станіслав Потоцький. Переможцям у Цецорській битві дісталися великі воєнні трофеї, в тому числі 120 гармат, величезний військовий обоз.

Окрилений успіхом Осман II розпочав широкомасштабну підготовку до вирішальної війни з Польщею. Перед султанським палацом з'явився бунчук із кінської гриви, що свідчило про особисту участь турецького правителя в поході. По всіх провінціях величезної імперії, володіння якої розмістилися на трьох континентах, зачитувалися султанські грамоти, що сповіщали про майбутню війну.

Над Польщею нависла смертельна небезпека. Правлячі кола країни гарячково намагалися знайти вихід зі скрутного становища. Були послані посольства до Папи Римського, до ряду європейських правителів з відчайдушними проханнями про допомогу. Однак з боку європейських сусідів справа не пішла далі словесних запевнень у підтримці боротьби проти турецької агресії. Польський сейм у зв'язку із загрозою війни ввів надзвичайні податки в країні. Але зібраних коштів явно не вистачало для організації великої армії, здатної зупинити турецьку навалу.

Перелякані польські зверхники збирають раду у Варшаві, куди запрошують, за словами польського літописця Єрлича, «великого і доброго справцю Сагайдачного». Гетьман не одразу погодився їхати до Варшави. Він розумів, що тепер диктувати умови належить йому. Настав час повернути собі владу також і над бунтівним козацтвом.

Спочатку він ухилявся від будь-якої допомоги полякам. Тоді вони почали діяти на нього через патріарха Феофана, який на той час перебував у Києві. Патріарх, звичайно ж, «широкими словами мовив і переконував Сагайдачного, аби він з усіх сил своїх чинив кривавий наступ на ворога Божого і християнського». Тільки після цього Сагайдачний погоджується допомогти полякам, але за умови, що патріарх Феофан і королівський посол Обалковський гарантуватимуть підтримку королем новоосвячених митрополитів і єпископів.

15 червня 1621 року в Сухій Діброві зібралася так звана Чорна рада – найзагальніший збір представників українського народу, в тому числі і від «черні» (тому, власне, й «чорна»). Тривала вона три дні. Духовенство очолював митрополит Борецький.

Польський королівський агент Оборніцький засвідчує, що першого дня промовляв саме Борецький із сильним зворушенням, скаржився на Річ Посполиту та короля, що їх стару віру пригнічують. Сагайдачний, який щойно прибув із Варшави, розповів, чого він зміг досягти шляхом переговорів. Потім він дістав лист православного патріарха, поцілував його і поклав собі на голову. Усі присягали, що боронитимуть стару віру православну «аж до горла».

Другого дня привели в середину кола королівського посла, поставили для нього дві дерев'яні діжки і заслали килимами. Потім склали присягу королеві і Речі Посполитій, що будуть готові на всяку службу, коли будуть виконані їхні вимоги. Третього дня визначали сотників, полковників, отаманів та осаулів, а також послів до короля: Сагайдачного, Курцевича та ще двох. Головна справа посольства – щоб король затвердив на митрополії й владицтвах посвячених патріархом; інакше будуть брати в неволю шляхту, як їм порадив Борецький. Далі королівський агент побоюється, щоб козаки не вчинили якогось великого повстання і не вийшло «хлопської війни». Він бачить їхню сміливість і рішучість і наводить слова гетьмана Бородавки, який на тій раді сказав: «Перед Військом Запорозьким трясеться земля польська, турецька і цілий світ». Оборніцький передає атмосферу того часу, коли звертається до короля: «Хорони, Боже, тутешніх католиків, малочисленних і плохих. Міста, волості

спустошені козаками. Людей нема: усі пішли в козацтво. Сам султан турецький і хан не наробили б більших бід».

Сагайдачний у Варшаві не виступав як посол-прохач, який смиренно чекає вирішення своєї справи. У конфесійному питанні, яке непокоїло не тільки козаків, а й найширші верстви тогочасного українського суспільства, він виявив безкомпромісну рішучість. Одночасно Сагайдачний показав себе гнучким дипломатом – шукав і знаходив підтримку серед впливових польських сенаторів, навіть серед представників католицького духовенства, які йшли на поступки «схизматикам» заради залучення славнозвісного козацького війська для відбиття турецької навали. Про дипломатичні кроки Сагайдачного і козацького посольства у Варшаві довідуємося з листа католицького єпископа Франческо Чіріолі кардиналу Людовізі: «Серед католиків, у тому числі й церковників, не бракує впливових осіб, які покровительствують (членам козацького посольства. – *Л. Т.*) з огляду на теперішню загрозу війни з турками. А згаданий Сагайдачний відкрито заявляє, що королівство не одержить ні найменшої допомоги від жодного козака і від більшої частини схизматиків, якщо ці їхні вимоги не будуть вислухані. З другого боку, багато з цих сеньйорів не тільки вважає, що було б величезною шкодою втратити допомогу козаків, військо яких вихваляють як більш боєздатне і краще організоване, ніж те, яке очолює коронний гетьман, але й підкреслюють небезпеку, що ці козаки не будуть битися проти турків, і тому говорять, що в даний момент необхідно піти на поступки козакам, так, щоб вони залишилися вдоволені». І коли король зголосився задовольнити вимогу Сагайдачного, тоді й він зі свого боку погодився їхати до Варшави. Там йому виявили велику шану. Сам король звернувся до гетьмана зі словами: «Я посилаю свого сина під Хотин і вручаю його тобі».

Проте гетьман мав плани значно більші. Московська кампанія навчила його обережності і твердості в рішеннях. Він висуває свої вимоги, які просить розглянути тут же у Варшаві, невідкладно. По-перше, це скасування козацького старшого, який призначався польським урядом, по-друге, офіційне визнання влади українського гетьмана над Україною, по-третє, скасування неприйнятних розпоряджень щодо козацтва, по-четверте, надання населенню України свободи віросповідання. У Варшаві Сагайдачний показав себе як впливовий політик, від позиції якого великою мірою залежала доля Речі Посполитої. Це підтвердила його активна участь у розробці тактичного плану розгрому турецького війська. Польські сенатори й шляхетські посли з великим зацікавленням поставилися до пропозиції гетьмана

провести нічну атаку проти турецької армії.

Коли всі ці умови були прийняті і затверджені, лише тоді Сагайдачний повернувся до Києва і відпустив звідти до Єрусалима патріарха Феофана. Останній звернувся до козаків із посланням, у якому писав: «Король наказує вам всією силою йти на боротьбу… Ярмо турецької неволі загрожує вітчизні вашій від рук головного ворога всього християнства… Станете на допомогу вітчизні, і славу здобудете війську своєму».

Урочистим було прощання з патріархом, його проводжало все населення Києва.

Тим часом гроза, яка насувалася на Польщу, вилилась у те, що проти Речі Посполитої виступив сам турецький султан Осман II з Кара-мустафою та Кантемир-мурзою. Султан вів понад 100 тисяч турків і 60 тисяч татар. Поляки змогли виставити тільки тридцять п'ять тисяч власного війська та сорок тисяч козацького, які й рушили до турецької фортеці Хотин.

Головнокомандувачем хотинської кампанії було оголошено королевича Владислава, його помічником – коронного гетьмана Кароля Ходкевича. На цей раз гетьман зустрівся з королевичем у Львові. Там же свою повагу йому засвідчив і король.

Перед початком баталії польський король і турецький султан обмінялися листами, сповненими страшних погроз один одному. Король Сигізмунд цього разу наче змагався з козаками, обзиваючи султана поганцем, сином бісовим, нащадком Люципера, котрого ждуть тільки диявол і пекло, погрожував вогнем і мечем викорінити його самого й Магомета і порадив утікати з Царграда у Вавилон, а ще краще до пекла, до батька свого, диявола. Султан Осман II зі свого боку пригрозив Сигізмунду «розгребти» Краків, а також столицю польську, віру його викорінити, а святих кіньми розволокти.

Уже в липні 1622 року королевич Владислав і гетьман Ходкевич перейшли Дністер і зупинилися під Хотином. Гетьмана Сагайдачного затримали на нараді в короля, тому замість нього козаків вів Михайло Дорошенко.

У військо, що вирушило на Хотин, входило тринадцять полків: гетьманський полк, що налічував 3000 осіб, полк Івана Гардзеї – 2000 осіб, полк Богдана Конши – 1600 шабель, полк Тимоша Федоровича – 4000, Мусія Писаренка – 2500, Федора Білобородька – 3200, Данила Довгеня – 3000, Адама Підгорського – 4000, Сидора Семаковича – 3500, Василя Лучковича – 4100, Яцька Гордієнка – 2700, Семена Чечуги – 3200. До цього треба додати кілька тисяч козаків, не внесених до реєстру, отже, не розписаних по полках.

Треба зауважити, що загалом військові дії для козаків

почалися набагато раніше, ніж вони прибули під Хотин. Яків Бородавка та Михайло Дорошенко, що вели військо під Хотин, мусили весь час мати справу з татарськими загонами, які було послано з метою перешкодити з'єднанню козацького та польського військ. Дістався Молдови, козаки й собі почали розсилати малі загони, аби шкодити просуванню великої турецької армії, намагаючись зруйнувати її надто розтягнені комунікації.

Прибувши у призначене місце, польсько-козацькі війська довго чекали Сагайдачного. Причина була, по-перше, в тому, що Яків Бородавка, дізнавшись, що королевич хоче вести з турками перемови, отаборився під Могилевом і сказав, що кроку не ступить, поки королівське військо не перетне кордон Молдови, що було б недвозначним оголошенням війни. Друга ж причина була в тому, що Бородавка надто розпорошив військо і йому потрібний був час, аби зібрати всіх докупи.

Тим часом Сагайдачний, поспішаючи до своїх, заблукав у лісі, наразився на татарський загін і був поранений, але встиг сховатися в лісових нетрях. Тоді в польському таборі поширилася чутка, що Сагайдачного перестріли турки і він загинув. Та він дістався до Дністрового берега і, переправившись на другий бік, добрався до козацького табору, що стояв коло Могилева. У відомій «Історії України-Руси» М. Грушевський так описує подальші події.

«Приїзд Сагайдачного зробив переміну в козацьких відносинах. На Бородавку (саме він на той час очолював козацьке військо. – *Л. Т.*) серед козаків було велике невдоволення. Він чи не доріс до ролі вождя в більшім стилі, чи не пощастило йому, – але в кожнім разі справа пішла лихо. Незручно розкидавши чати, дав туркам і татарам половити й побити багато козаків, а не встиг поробити потрібних запасів для коней. Навіть нелегко було зійтися з польським військом, і турки могли відтяти від нього козаків. Неприхильні Бородавці напрями й круги через се брали гору. Коли Сагайдачний з'явився в козацькім таборі, його вітали оваційно. З похвалами прийнято його реляції про результати посольства до короля, про стрічу з королевичем, що поспішав з своїм полком до хотинського табору, і переговори з польськими гетьманами в хотинськім таборі. Тактика Сагайдачного, що виказувала можливу лояльність і услужність для Речі Посполитої, щоб зреалізувати обіцянки, дані королем (а мабуть, і королевичем), – була схвалена. Бородавка чи через якісь перешкоди, чи тому, що таки не мав щирої охоти вкладатися в польські потреби й ставив інтереси козацького добичництва над інтересами кампанії, мусив покутувати помилки. Рада не тільки

скинула його з гетьманства і проголосила гетьманом Сагайдачного, – на Бородавку піднесені були різні обвинувачення. Його закували в кайдани і кілька день пізніше, уже під Хотином, судили. Засудили на смерть».

Прибувши до табору, гетьман Сагайдачний узяв козаків під свою оруду і поставив їх попереду польського війська. За своїм звичаєм козаки звели укріплений табір, довкола якого поставили вози, обвели їх ровами й укріпили валами та палями.

Султан Осман II був переповнений фантомом швидкої перемоги. Чисельність його війська в шість разів перевищувала польсько-українське військо. Перевага у вогнепальній зброї була абсолютною – 300 гармат проти 38 польських і 23 запорозьких. Щоб внести сум'яття у стан противника, султан звелів пригнати на поле майбутньої битви слонів. Турецький табір мав вигляд парадної палацової вистави. Скрізь було видно розкішні шатра воєначальників і намісників провінцій, які увінчували позолочені кулі, скрізь майоріли різнобарвні прапори та орлині крила. Маяли на вітрі бунчуки та кінські гриви. Султан дав наказ атакувати, не згортаючи робіт по влаштуванню табору. Перший удар турки спрямували проти запорожців.

Запорозький табір на той час теж не було улаштовано. Турецькі гармати руйнували земляні вали в той самий час, як їх будували запорожці. Зухвалий Осман сказав, що поснідає в запорозькому таборі, а пообідає в польському; але день минав, а козаки відчайдушно опиралися. Зрештою, козацька піхота і кавалерія не тільки успішно відбили наступ, а й самі пішли в контратаку, їх підтримали окремі загони коронного війська. Запеклі бойові дії припинилися тільки з настанням темряви. Туркам було завдано відчутних втрат.

Дмитро Яворницький так описує ці події: «Перша сутичка козаків та поляків з мусульманами відбулася 2 вересня, ще до прибуття в табір королевича Владислава. Але справжній приступ розпочався 8 вересня. Турки й татари з усім шалом східних людей кинулися на козацький табір і обложили його. Козаки, добре знаючи бойові прийоми супротивників, спочатку не чинили їм опору і дали можливість наблизитися до ровів, а потім несподівано вискочили на вали, дали сильний і прицільний залп із мушкетів і відкинули ворога. Мусульмани почали тікати й падати, давлячи один одного. Врешті-решт в ямах залишилося три тисячі яничарів».

Того дня турки втратили близько десяти тисяч чоловік. «Ані їстиму, ані питиму, поки до мене не приведуть того Сагайдачного!» – вигукнув Осман. Як бачимо, цей юнак полюбляв кидатися необачними обіцянками.

4 вересня турки піднялися на рішучий штурм. Загалом були задіяні близько 100 тисяч вояків, протягом дня турки тричі йшли на приступ: перший раз – проти козацьких позицій, удруге – проти польських, утретє – знову проти козаків. На третій раз турки погнали перед собою стада худоби, але козаки зуміли налякати тварин і повернути їх на турецькі лави. Перелякані воли, верблюди та коні ламали турецький стрій, топтали людей. Турки кинулися тікати, і на їхніх плечах козаки ввірвалися в їхній табір.

Один із німецьких офіцерів-найманців, чиє ім'я, на жаль, не збереглося, переповідає у своїх спогадах: «Увечері, коли турки хотіли відступити, вони (козаки. – *Л. Т.*) разом із трьома німецькими коргвами полковника Вайєра та полковника Лермута переслідували ворога, змусили його втікати й захопили чотири прекрасні гармати. Щоправда, п'яту гармату, через те що була завелика, не могли утягти, а ворог став повертатися – тож її покинули, спершу поламавши на ній коліщата».

Далі відбулася колізія, яка не раз виникала як у політичних, так і у воєнних стосунках козаків і поляків. Розвиваючи успіх, козаки увірвалися в турецький обоз, але не змогли захопити його, оскільки коронний гетьман Ходкевич не підтримав їх своєчасно. Тяжко поранений перед цим Сагайдачний відверто висловив від імені козацтва своє обурення. У справу втрутився королевич Владислав, який через своїх депутатів провів слідство для заспокоєння козаків. З-поміж депутатів був і каштелян краківський Яків Собеський, який звернувся до козаків з палкою промовою. Згодом у своєму літописі-хроніці він віддав належне Сагайдачному та українському козацтву за героїзм і бойовий вишкіл.

Потім було кілька днів спокійніших. Козаки робили шанці та виводили укріплення бліндажного типу, вдень тримали оборону, опираючись наскокам турків міцним мушкетним вогнем, вночі робили вилазки у ворожий табір. Уночі з 6-го на 7-ме, з 8-го на 9-те, з 16-го на 17-те, з 19-го на 20-те та з 22-го на 23-тє вересня під покровом темряви козаки плазом пробиралися до вражого стану і, за сигналом розпочавши атаку, сіяли довкола себе безладдя і смерть, починали шалений галас, підпалювали шатра й вози, захоплювали зброю, амуніцію та припаси. Найбільшого успіху козаки досягли в ніч на 9 вересня.

Сагайдачний твердо дотримувався тактики утримання жорсткої оборони вдень і вилазок уночі. Турки, переконавшись, що взяти польсько-козацьке військо наскоком не вийде, спробували взяти його замором. Тривали гарматні обстріли. Ногайська орда Кантемира зайшла за Дністер і перервала

сполучення з Кам'янцем. Усе вказувало на довгу й затяжну війну, що тривожило польсько-козацьке військо. Довезення припасів переривалося, коням бракувало вівса й паші, було багато хворих. Вода з Дністра була погана, зіпсована вапняком із розмитих берегів, від неї вмирали люди й коні. Тяжко захворіли королевич Владислав та коронний гетьман Ходкевич. Багато шляхтичів навіть з найзначніших родів ховалися до возів, що мали йти за провізією, і так намагалися втекти з табору.

Потрібні були рішучі й радикальні дії. Було вирішено провести нічну атаку ворога. План цей було обговорено на військовій раді, його гаряче підтримав Сагайдачний. Головну роль мали відіграти козаки. Вони повинні були підповзти до турецького табору, а першими вдарити належало кінноті. «Психологічна» атака кінноти польської з трубами, бубнами і барабанами мала відволікти увагу турків і посіяти з-поміж них паніку, козаки повинні були завершити справу.

Опівночі дали знак, і запорожці як тіні поповзли до турецького табору. Та на біду пішов дощ. Козаки боялися, що рушниці й самопали замокнуть. Операцію довелося скасувати.

Наростали проблеми продовольства. Коней уже доводилось годувати дубовим листям. Козаки на власний розсуд здійснили ще одну нічну вилазку, трохи не зловили колишнього візира Гусейна-пашу, погромили турецький табір за Дністром.

Проте і туркам було непереливки. 6 вересня прийшла невтішна звістка, що запорожці потопили 20 суден з гарматами й припасом, які йшли на допомогу Османові. Запорозькі чайки знову бачили під Константинополем. Султан вирішив розпочати другий рішучий штурм.

7 вересня турки почали щільний гарматний обстріл. Від 60 до 150 гармат (тут різні джерела розбігаються в даних) декілька годин вели артилерійську підготовку, після якої в атаку пішла кіннота і яничари. За п'ять годин турки чотири рази атакували козацькі позиції, але козаки вистояли, а за четвертим разом навіть контратакували. Тоді Осман звелів зосередити вогонь на польському таборі. Після щільного обстрілу турки пішли в атаку і навіть змогли зайняти кілька рядів шанців. Але вночі турки були змушені припинити штурм.

8 вересня сталася подія, про яку вже було згадано раніше, – суд над Яковом Бородавкою, якого скинули з гетьманства, та його страта. М. Грушевський, якого було процитовано раніше, викладає точку зору Якова Собеського, автора трьох книг латинською мовою про Хотинську війну (і, до речі, батька майбутнього польського короля Яна Собеського).

Трохи інакше пояснюють страту Бородавки українські

літописці різних часів. Бородавка ще до походу під Хотин був призначений козацьким гетьманом від польської сторони і повинен був поспішати до своїх військ. Але під час походу він захопився пиятикою та грабунками, а тому запізнився з прибуттям у визначений термін. Під час просування на Молдову Запорозьке Військо втратило вбитими та дезертирами понад 5000 осіб, – цього Бородавці не можна було простити у вирішальний момент, коли кожна людина, кожна шабля дуже багато важили.

Проте викликає подив: чому козаки «схаменулися» так пізно? Може, козацьке невдоволення вчорашнім штурмом набуло форми обурення діями козацької верхівки і Сагайдачний просто призначив свого політичного суперника «козлом відпущення»? Достеменно про це невідомо. Справжня причина загибелі гетьмана Бородавки залишилася таємницею.

11 вересня турки розпочали третій потужний штурм, який знову розбився об сталеві груди козаків.

14 вересня до турків підійшло підкріплення – Каракаш-паша з 10 тисячами вершників. Це надало туркам сили здійняти ще один штурм – 15 вересня. Каракаш очолив штурм, але в першу ж годину його було вбито. Моральний підйом, що розгорівся в них із появою нового лідера, водночас згас.

Після цього турки не вживали рішучих заходів, сподіваючись на голод, який уже розпочався в польському стані. Тепер нічні вилазки козаків мали характер здобичницький, припаси турків уже не нищили, а грабували.

24 вересня Ян Ходкевич, який уже не перший день тяжко хворів, помер. Дізнавшись про це і сподіваючись на падіння бойового духу в стані ворога, Осман призначив штурм на 25 вересня. Але й того дня йому не далася очікувана перемога.

28 вересня султан кинув у бій усе, що мав. Дев'ять атак поспіль обрушив він на польсько-козацький стан. Шаленим гарматним вогнем турки намагались підірвати мужність військ Речі Посполитої.

«Понад 60 гармат, – повідомляє очевидець, – гриміло безперервно, небо палало, а повітря затьмарювалося від диму, земля двигтіла, стогнали ліси, скелі розсипалися на грудки. Що бачило око протягом цілого дня, того не опишеш на одній чи двох сторінках; неможливо виразити точно, з яким завзяттям і мужністю або, швидше, з відчаєм билися обидві сторони».

Військо султана було знесилене. Він уже не міг сподіватися з таким військом просуватися в глиб країни і розумів, що битву програв. Марні були зусилля, марні були масові страти полонених та дезертирів (одного дня на очах у жорстокого юнака скарали на голову й викинули у Дністер понад 500 чоловік).

Скрегочучи зубами, Осман погодився на перемови.

Про виплату данини, як ото на початку війни, вже не йшлося. Султан мав дякувати Богові вже за те, що сам не потрапив у козацький полон.

9 жовтня 1621 року між королем та султаном був укладений мир. Церемонія підписання пройшла урочисто. Польське військо вишикувалося на полі бою у формі орла з розпростертими крилами, попереду стояв Владислав у порфирі. Турецький султан теж стояв попереду свого війська, військо розташувалось у формі півмісяця. У такому вигляді обидва війська простояли одне проти одного протягом години. Султан послав королевичу Владиславу у подарунок величезного слона та чудового скакуна з багатою збруєю. Владислав зі свого боку послав султану також породистого огиря та дві гармати майстерної роботи. Супротивники попрощались один з одним схиленням голів та знамен. Не забув командувач польського війська і про козацький табір. Туди було послано багато харчів, 25 бутлів волоського вина, 48 бочок меду, 24 куфи горілки, окремо для гетьмана 7 анталів найкращого угорського вина, одну бочку рейнського, бутель котнарського, погрібець з лікувальними горілками. Щоб створити комфорт для пораненого хворого гетьмана Сагайдачного, Владислав подарував йому кармазинний намет, підбитий зеленою венеційською адамашкою. Перед поверненням війська додому Владислав навідав гетьмана і повісив йому на шию золотий ланцюг на фіолетовій бинді. З одного боку був королівський портрет, оздоблений коштовними рубінами, а з другого – гербовий орел, облямований сапфірами. Владислав побачив просту кибитку, вимощену сіном і прикриту подушками для хворого гетьмана. Він тут же розпорядився надати власну бричку з балдахіном, шитим золотом, і запряжену парою коней у позолочених шорах. Надав він також особистого лікаря-француза.

Проте це була невелика нагорода для тих, хто врятував Польщу від турецького вторгнення. Козаки хотіли за це виконання тих обіцянок, що їх надав уряд польський.

Яків Собеський, учасник Хотинської кампанії, свідчить: «Ще за життя небіжчика великого гетьмана (Ходкевича) обіцяно їм було під честю і сумлінням, що їх (козаків. – *Л. Т.*) не відступимо, туркам не видамо і без зносин з ними ані не приступимо до трактату, ані тим менше не уложимо, і завсіди гетьман Сагайдачний з старшинами і полковниками важнішими були на найтайніших радах, тому і тепер в їх колі здав я докладну реляцію з усіх переговорів і докінчення трактатів, а заразом іменем королевича і гетьмана запитав їх гадки в справі порядку маршу військ під Кам'янець; вони заявили вдоволення з умов

згоди й обіцяли сповнити те, що до них належало, послушності, яку зобов'язані вони показувати Речі Посполитій».

Насправді все було не так райдужно. Німецький офіцер, спогади якого ми згадували раніше, пише, що поляки одразу по закінченні війни повели себе дуже підступно щодо вчорашніх співратників. Німцям заплатили менше, ніж обіцяли, поранених нерідко просто викидали з польських домівок.

До того ж Хотинська мирна угода обіцяла туркам безпеку від козацьких набігів. Замість вдячності, яку козаки справедливо заслужили за похід під Хотин, на Хотинських переговорах Польща зобов'язалася заборонити козакам вихід у Чорне море, за що султан обіцяв не пускати своїх татар у «польські україни». Проте ціну цим обіцянкам козаки знали добре. Прикордонні мурзи так само мало корилися султанові, як запорожці – королеві.

Сагайдачний схвалив результати переговорів і виклав своє бачення подій на військовій раді. Він підкреслив, що козаки виконали свій обов'язок перед Річчю Посполитою і перед вірою православною.

Після закінчення походу король Сигізмунд III прислав для Війська Запорозького і для самого гетьмана корогву, булаву в три тисячі талерів, чотириста тисяч талерів на п'ятдесят тисяч усієї військової сіроми, як для тієї, що була під Хотином, так і тієї, що перебувала на Чорному морі з Михайлом Дорошенком. Сигізмунд III писав у королівській грамоті: «Ми, задоволені вашою відданістю і прихильністю до нас і всієї корони польської, що засвідчили ви військом і подвигами під Хотином, виявляємо вам і всьому війську вашому запорозькому милість нашу і прихильність, яку за всіх умов і випадків зберігати обіцяємо; багато виявив вам колись милості та прихильності славний попередник наш ясновельможний Стефан Баторій, король польський, примножуючи права і вольності ваші, ми ж обіцяємо дарувати вам удесятеро більше від того, що ви забажаєте від нашої милості».

Перебуваючи в ейфоричному стані після Хотинської перемоги, польський король не жалкував прихильних слів. Та Сагайдачний дуже добре пам'ятав українську приказку – «м'яко стелять, та твердо спати». Він чудово розумів, що козацька армія, по суті, стала українською національною армією, але відсутність власної державності, чвари між командирами, нетривке становище української православної віри були перешкодами для рівних переговорів з королем, для адекватної участі в керівництві Речі Посполитої. Це відчувається в його листі-відповіді королеві Польщі:

«А хіба ґречно те, що високодумні, милостиві пани коронні

Вишневецькі, Конецпольські, Потоцькі, Калиновські та інші на Україні, власній предковічній вітчизні нашій, владу свою силоміць насаджують, нас, Військо Запорозьке, холодними, неприязними вітрами повивають, славу нашу спустошити прагнуть і нас, братію, в підданство і ярмо рабське собі безбожно прихиляють? І не так кривдно через панів уродзоних, як через їхніх старостків, нецнотливих синів і п'яничок, котрі ані Бога не бояться, ані премоцних вашої найяснішої величності монарших мандатів. Тільки я, гетьман, на хотинську військову службу з України з козаками вийшов, як вони, старостки, одразу козачок бідних зачали на всіляку роботизну, без розбору й співчуття, часто виганяти, а за непослух бити й мордувати. А нам, козакам, котрі повернулися із служби вашої монаршої, воєнної, з ранами невигойними і червами роз'ятрюваними, важко й гірко було від дружин і матерів своїх про їхні поневіряння чути і сльози, з їх очей струмуючі, зріти».

Весь листопад зайняла в Сагайдачного, тяжко хворого після поранення, дорога додому. У Пилипів піст, який буває у християн перед Різдвом, Петро Сагайдачний прибуває до Києва, де його зустрічає дружина Анастасія Повченська.

Взаємини Сагайдачного з дружиною Анастасією Повченською були загадкові. Козацький літописець Величко зазначає, що Сагайдачний перед смертю «розпорядився своє багатство передати на церкви, шпиталі, школи й монастирі, окрім дружини своєї». Після смерті свого чоловіка Анастасія недовго була вдовою і вже 1624 року вийшла заміж за шляхтича Івана Піончина. У книзі коронної метрики, що зберігається у Варшаві, від 31 липня 1624 року записано документ, який свідчить: Анастасія Сагайдачна здійснила наїзд на село Вирву пана Федора Даровського, вдалася до насильства і принесла збитків на 7087 злотих. Київський суд визнав її винною і за ухилення від правосуддя піддав баніції». Таким чином, можна уявити образ і спосіб життя цієї жінки, яка навряд чи принесла щастя звитяжному гетьману. Недаром у пісні співається, що Сагайдачний «проміняв жінку на тютюн та люльку», очевидно, він добре знав її характер і спосіб життя.

Смерть і слава

На безсмертну заслужив славу, наш гетьмане,
Ні, вона у забутті, певне, не постане!
Поки Дністер із Дніпром многорибні плинуть,
Поти справи всі твої славно будуть линуть.
Не впадеш у глибину забуття безличну,
Не загинеш у літах – маєш славу вічну!
Бо, як Греція звиша Нестора-героя,
Ахіллеса, Аяксів, а Гектора – Троя,
І атенці як царя хвалять Періклеса,
Честять славного в одно ще й Темістоклеса,
Рим сміливого свого хвалить Курціуса
І щасливого в бою славить Помпеуса,
Сагайдачний на Русі хай дістане славу,
В вічну пам'ять те ім'я занесуть по праву.

З «Віршів на жалісний погреб гетьмана Сагайдачного»

Хотинська війна була апогеєм козацької слави. Поляки й сучасники війни понад усе вихваляли козаків, що стали на захист своєї землі і всієї Речі Посполитої. Їх порівнювали з класичними взірцями відваги і патріотизму, ставили навіть вище античних героїв. Їх вважали рятівниками Польщі. Український мемуарист шляхтич Єрлич визнає виняткові заслуги у цій війні Сагайдачного: «…Він тримав на собі весь тягар війни і давав їй раду, а що радив, то приймали гетьмани і королевич». Яків

Собеський так визначає історичну постать і значення славетного гетьмана: «Цей Петро Конашевич настільки підіймався над своїм простим походженням і способом життя своїм гострим розумом, визначною зрілістю думок, що з повною справедливістю мусить бути зачислений для потомства між найвизначніших людей Польщі. Скільки керував він запорозьким військом, всюди вкритий славою своїх подвигів, на суші й на морі користувався він незмінною ласкою фортуни. Кілька разів погромивши татар на перекопських степах, наводив страх на Крим. Там він забрав худобу на степах, відібрав здобич, захоплену на Русі. Коли Владислав оружною рукою вертав собі права на Московську державу, Конашевич раптово, страшенно збентеживши ворога, з'єднався з ним під Москвою, столицею держави, поніс переможні корогви свої по безмірних просторах її, піддавши вогню і мечу ворожі краї, обернувши в сумні руїни такі сильні своїм становищем і залогами міста, як Єлець, Шацьк, Ливни, Калуга. Обтяжений багатою здобиччю, зробив він своє ім'я пострахом для цілої Московщини. Не менш прославили Конашевича його морські походи: і тут фортуна не відверталась від нього. Було зруйновано ряд найвизначніших міст Європи та Азії, спалені околиці Константинополя. І, нарешті, рідкісна його мужність і майстерність, проявлена ним у Хотинській війні, – все це збільшило його славу серед турків. І взагалі, це був чоловік великого духу, що шукав небезпеки, легковажив життям, у битві перший, при відступі останній. У таборі він був сторожкий, на нарадах був обережний і в усяких розмовах маломовний. Обряд і релігію грецьку підняв він до висоти культу, і для тих, хто перейшли в лоно римської церкви, був він ворогом дуже завзятим і запеклим».

Козацький літописець Самійло Величко наводить ще один лист, у якому гетьман нібито вимагав від короля видання спеціальної грамоти, що покінчила б з Унією. Та більшість істориків схиляються до думки, що цей лист «ініційований» самим Величком. Так у «листі» Сагайдачного йдеться про доконаний факт «знесення» на Україні унії, причому за королівським дозволом. Однак сам Сагайдачний чудово знав, як непросто і драматично, всупереч самому Сигізмунду III, відновлювалася православна ієрархія.

Зовсім по-іншому передає настрій останніх днів Сагайдачного уже цитований Касіян Сакович:

> Почал далей о душном лекарстве мыслити,
> Як бы от змаз греховных могл еи очистити,
> На которую плястры такие прикладал:

«Жаль и слезы гойныи за грехи выливал.
Ку смерти ся от кильку недель готуючи.
Споведю и жалостю грехи ветуючи,
Тайну седмекротъ принял маслосвящения,
Так теж тайны святого з ним причащения…»

І справді, прикутому до ліжка гетьману було вже не до земних турбот. Може, залітав до нього весняний вітер з Дніпра, може, чув він дзвін струмків на Дніпрових схилах, але земне життя закінчувалося. За п'ять днів до кончини склав він заповіт, за яким великі суми грошей відписав на різні благодійницькі цілі – на братські школи, зокрема, півтори тисячі золотих заповів школі Львівського братства «на науку и цвиченья бакаляров учоных». Чималі кошти дісталися також Київському братству. Опікунами всього свого майна він обрав київського митрополита Іова Борецького та свого наступника на гетьманській посаді Оліфера Голуба.

Пішов він із життя у квітні 1622 року.

Достеменну згадку про смерть гетьмана знаходимо в поминальникові Київського Михайлівського Золотоверхого монастиря, писаному кіновар'ю і надрукованому вперше професором Максимовичем. «Року 1622 10 дня, благочестивий муж, пан Петро Конашевич Сагайдачний, війська його королівської милості запорозького, по багатьох знаменитих воєнних заслугах і перемогах, на ложі своїм простер нозі свої, повернувся до отців, з добрим сповіданням, сповнений добродійних справ і милості, у Києві. Похований при церкві школи Слов'янської на Подолі, з почестями, в домі братства церковного».

Смерть ця була тяжким ударом православним, взагалі українцям, що мали підставу покладати великі надії на заступництво Сагайдачного перед королем у релігійних та національних українських справах, бо всі знали його вагу і вплив у керівних колах Речі Посполитої. Сумним почуттям віє від епіграфа, поставленого на панегірику братської школи на його «жалосний погреб»:

Не весте ли, яко властелинъ паде въ сій денъ въ Ізраили.

Поляки, хоч і ошукали Сагайдачного, не поспішаючи виконувати своїх обіцянок, але покладали багато надій на його лояльність та тверезий розум. Князь Юрій Збаразький, перший сенатор Корони, який мав титул українського магната і вважався спеціалістом в українських справах, перший забив тривогу: «Аби ми знову не потрапили в турецьку війну! З козаками до

нинішнього дня не покінчено, хоч мали ми досить часу, аж занадто, для переговорів з ними. П. Обалковський не відправлений був вчасно з грошима, а тут ми дістаємо відомість – помер Сагайдачний, такий вірний і відданий королівській милості і Речі Посполитій. Легко зміркувати, наскільки легше було домовлятися з козаками за його влади. Тепер Бог зна, якого гетьмана виберуть». Князь-референт в українських справах радив поспішати з висилкою великого посольства до Туреччини, щоб пояснити появу козаків на морі. Інтересами козаків було пожертвувано для інтересів політичних Корони. Обалковський з грошима виїхав до козаків. Та запорожці нагадали, що це гроші за минулий час. За те, що вони не підуть на море, вони домагалися збільшення платні, а також права «квартирування на волості». Говорили також про незабезпеченість старих і хворих козаків. Про виписку ж та зменшення війська і чути не хотіли.

Поляки робили все, що можна, аби не допустити козацького морського походу. Та козаки вже проривалися в море. Князь Збаразький писав, що ходило п'ять чайок і здобули турецький корабель. Потім французький посол писав зі Стамбула, що тридцять козацьких чайок появилося за 15 льє від міста і руйнували узбережжя Анатолії, взяли багато турецьких кораблів на морі; у небезпеці була також Кафа. У турецькій столиці був великий страх, бо «поголоска про чотири козацькі чайки на Чорнім морі лякає турків більше, ніж чума в Мореї або Берберії», – писав французький посол.

Соратник Сагайдачного Іов Борецький та православні ієрархи ініціюють «Суплікацію до сенату Корони і Великого князівства Литовського, від обивателів коронних і стану шляхетського, релігії старинної грецької, послушенства східного». Написана сильно і навіть різко, вона була суголосна козацькому меморіалу-протесту, вказуючи на беззаконні дії уряду у справі дотримання прав православного люду та утисків уніатських владик. Вона характеризує польську політику як таку, що прагне, «аби на Русі не було Русі». «Старатися змінити віру руську значить силкуватися знищити руський народ. А силкуватися знищити руський народ – чи це не значить замислювати знищення визначної частини самої отчизни». Автори звернення наводять факти: у Львові українців видалено з усіх цехів, магістрат не дозволяє дзвонити по церквах, проводити небіжчиків через місто та справляти публічно інші обряди.

Та польський сейм і король вирішили не попускати козакам і православному люду. Як у справах загальнонаціональних, так і в суто козацьких українські делегати стали перед незрушною стіною католицько-шляхетського «non possumus» – не попускати!

Такий політичний поворот позбавив булави гетьмана Оліфера Голуба. На його місце заступив вірний соратник Сагайдачного Михайло Дорошенко (дід відомого гетьмана Петра Дорошенка).

Попереду ще було багато перемог і поразок. Але попереду було й появлення України-Гетьманщини під проводом великого гетьмана Богдана Зиновія Хмельницького.

Ще раз підкреслюючи неперехідне значення життя і діяльності Петра Конашевича Сагайдачного, зупинимося на політичній концепції «руського народу», яку виборов гетьман-звитяжець, а у формі концептуальній оформили сподвижники Сагайдачного – Іов Борецький та Мелетій Смотрицький. Вона полягала в тому, що головною цінністю «руського народу» є свобода. Вона витікає з природного права і морально підкріплюється правом старовини. Як то сказано у «Віршах на жалісний погреб»:

Вольність – ось найважніша річ поміж усіми,
Гідність їй уступає речами своїми.
Тож освідчити можуть цю думку народи,
Бо вони до свободи ідуть од природи.
Золотою у світі її називають,
Доступитись до неї всі пильно жадають:
Та не кожному може вона бути дана,
Тільки нам, що боронять вітчизну і Пана.
Мужньо лицар у війнах до неї простує,
Не грішми, але кров'ю свободу купує.

Ця свобода не подарована польськими королями, а існувала ще «при своїх князях». Вона викуплена кров'ю, тому її законність безумовна, цінність незмірна, бо свобода, вольность «краще найбільших маєтків, миліша за здоров'я, важливіша життя». Свобода невіддільна від народу та його князів. Вона буде передана майбутнім поколінням.

Природною формою реалізації народної свободи виступає добровільне підданство. Під час об'єднання українських і польських земель Польською короною ця свобода підтверджена привілеями та королівською присягою. А це значить, що її дотримання – обов'язок для монархів.

«Руський народ» має особливі духовні цінності і моральні якості. Його визначають прихильність до свободи (до якої людина прагне «по натурі»), готовність на самопожертву в ім'я блага вітчизни, вірність, побожність. Про постійність цих чеснот свідчать літописці і хроністи. Моральна свідомість народу пов'язана з пам'яттю минулого.

Благородний «руський народ» по праву належить до народів-співзасновників Речі Посполитої. Як «рівний до рівного, вільний до вільного» він об'єднався з вільними народами польським і литовським. Тому політичний статус і конфесійні права «руського народу» не можуть нехтуватися.

Таким чином, «руська ідея», підтверджена військовою потугою Козацького Війська та відновленням православної ієрархії під проводом Сагайдачного, зводилася до принципу політичної та конфесійної свободи. Ця свобода прямо пов'язувалася з політичною та культурною спадщиною «руського народу», православною традицією. Ця традиція була орієнтована на Візантію, православний Схід і пошанування місії хрестителів Русі, особливо князя Володимира. Обґрунтовувалась і богообраність народу та його сакральна територія – золотоверхий Київ.

Свою вагому частку в осмислення та обґрунтування «руської ідеї» вніс Мелетій Смотрицький – церковний ієрарх, письменник, знавець літератури. Для нього «руський народ» – це православний народ. Саме тут він вбачає ідентичність «руського народу», його історичні корені та моральну силу. Духовні підвалини «руського народу» – це священна моральна субстанція. Правдивість цих постулатів підтверджують правдиві хроніки та мощі святих у Київській лаврі.

Яку ж політичну спадщину залишив Сагайдачний?

Наступником Сагайдачного на посаді гетьмана Війська Запорозького став Оліфер Голуб, один із наближених підручних Петра Конашевича, – він вів листування від імені гетьмана з перським шахом Аббасом, коли Сагайдачний плекав мрію про антитурецьку коаліцію.

Проте Голуб, на якого, вмираючи, покладав надії і сам Сагайдачний, і королівський двір, і київські кола інтелектуалів та духовенства, і реєстрове козацтво, був не до вподоби як гетьман низовим козакам. Голуб не міг добитися від короля виконання двох найважливіших питань, порушених ще за життя Сагайдачного, – скасування Унії та збільшення реєстру. Тому після сейму 1623 року, коли стала очевидною неминучість збройної боротьби за козацькі права, Голуб склав із себе гетьманські повноваження, передавши їх Михайлові Дорошенку.

Літописи вказують ще на одне ім'я носія гетьманської булави – Марка Жмайла. Саме його називають гетьманом під час козацько-селянського повстання 1625 року. Можливо, Дорошенко свідомо відсторонився на той час від гетьманування. Після того як повстання завершилося Куруківською угодою, а реєстрові козаки скинули Жмайла з посади гетьмана, це місце знову посів

Дорошенко. За його гетьманування реєстр було поширено до 6000.

Саме за Дорошенка протистояння реєстрових козаків та «випищиків», яке тільки намічалося при Сагайдачному, дійшло кульмінації. Дорошенко мав тримати на Січі залогу, аби хоч якось здержувати низовиків, а ті раз по раз вчиняли заколоти з вимогою поширити реєстр.

Михайло Дорошенко використовував козацьку силу, яку успадкував від Сагайдачного, фактично як найманців, і загинув, втрутившись у династійні чвари кримських ханів Гіреїв. Так запорожці із захисників української землі поволі перетворювалися на кондотьєрів.

За Дорошенком успадкував гетьманську булаву (проте тільки над Запорожжям) ще один «хрещеник» Сагайдачного – Тарас Трясило, уславлений у Московському поході. Саме він командував козаками-найманцями на австро-угорській службі. Суперечності між запорожцями й реєстровцями посилилися аж до того, що Трясило стратив гетьмана реєстровців Грицька Чорного і підняв повстання проти Корони. Після тривалої і кровопролитної битви під Переяславом між козацькою старшиною та Короною була укладена нова угода, після якої Трясило очолив невдоволених і повернувся з ними на Січ.

Так спадок Сагайдачного остаточно був розірваний надвоє – аж допоки не з’єднався під прапорами Богдана Хмельницького.